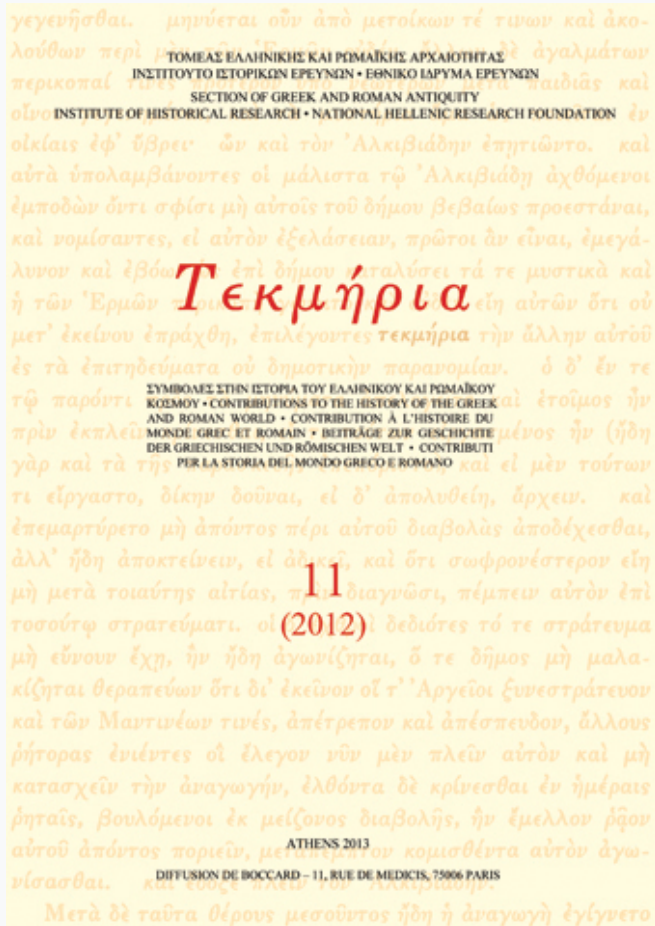

Tekmeria

Vol 11 (2012)

Μακεδονικά Επιγραφικά IV (Θεσσαλονίκη)

Παντελής Μ. Νίγδελης

doi: [10.12681/tekmeria.295](https://doi.org/10.12681/tekmeria.295)

To cite this article:

Νίγδελης Π. Μ. (2013). Μακεδονικά Επιγραφικά IV (Θεσσαλονίκη). *Tekmeria*, 11, 139–204.
<https://doi.org/10.12681/tekmeria.295>

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Μακεδονικά επιγραφικά IV (Θεσσαλονίκη)¹

Στη μνήμη των Λάζαρου Τόρκου, Αρχαιολόγου
και Κώστα Τουτουτζίδη, Φωτογράφου

Η παρούσα μελέτη διαλαμβάνει διορθώσεις, συμπληρώσεις και σχόλια σε ορισμένες επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της χώρας της που δημοσιεύθηκαν μετά την έκδοση του επιγραφικού συντάγματος της Θεσσαλονίκης το 1972 από τον Charles Edson στο 10ο τόμο της σειράς *Inscriptiones Graecae* της Ακαδημίας του Βερολίνου. Όριο συγκέντρωσης του υλικού για το σύνταγμα ήταν το έτος 1960. Η μελέτη προέκυψε από την ενασχόλησή μου με το επιγραφικό υλικό της πόλης στο πλαίσιο της προετοιμασίας του *Συμπληρώματος* του συντάγματος των επιγραφών της για τη σειρά *Inscriptiones Graecae*.

1. Βλ. και «Μακεδονικά Επιγραφικά III (Θεσσαλονίκη)», *Τεκμήρια* 10 (2011) 121-184. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στους Πασχάλη Πασχίδη, Καλλιόπη Κρητικάκου και Εμμανουήλ Βουτυρά για παρατηρήσεις και χρήσιμες υποδείξεις. Τυχόν λάθη και παραλείψεις βαρύνουν τον υπογράφοντα. Χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

Feissel, *Recueil* = D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au VIe siècle* (BCH Suppl. 8, Παρίσι 1983)

ΚΓΛΑΜΘ I και III = Γ. Δεσπίνης, Θεοδώρα Στεφανίδου-Τιβερίου και Εμμ. Βουτυράς, *Κατάλογος γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης I* (MIET, Θεσσαλονίκη 1997) και III (MIET, Θεσσαλονίκη 2010)

Koch και Sichtermann, *Römische Sarkophage* = G. Koch και H. Sichtermann, *Römische Sarkophage* (Μόναχο 1982)

Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* = Μαρία Π. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα σε ταφικά μνημεία της Μακεδονίας κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας* (Θεσσαλονίκη 1983)

Lagogianni-Georgakarakos, *Porträts* = Maria Lagogianni-Georgakarakos, *Die Grabdenkmäler mit Porträts aus Makedonien* (CSIR-Griechenland Bd. III, fasc.1, Akademie von Athen, Αθήνα 1998)

Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* = Π.Μ. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια. Συμβολή στην πολιτική και κοινωνική ιστορία της αρχαίας Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 2006)

Pilhofer, *Philippi II* = P. Pilhofer, *Philippi*, Band II. *Katalog der Inschriften von Philippi* (WUNT 119, Τυβίγγη 2009²)

Tataki, *Roman Presence* = Argyro B. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* (Μελετήματα 46, Αθήνα 2006).

1. Η στήλη της Αντωνίνας (SEG 35 [1985] 769 – εικ. 1)

Σε ενεπίγραφο ανάγλυφο ταφικού μνημείου, το οποίο κατασκεύασε κάποια Αντωνίνα για το νεκρό σύζυγό της και την ίδια μάλλον στα μέσα της εποχής των Αντωνίνων ή λίγο αργότερα, το όνομα του νεκρού δημιούργησε μικρό αναγνωστικό πρόβλημα στους εκδότες της επιγραφής. Έτσι η πρώτη εκδότρια Μαρία Λαγογιάννη, ακολουθούμενη από τους εκδότες του *Supplementum Epigraphicum Graecum*, διαβάζει στον τέταρτο στίχο της επιγραφής: τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ Ἀλφίῳ Συν...,² ο δε συντάκτης του σχετικού λήμματος στον πρώτο τόμο του *Καταλόγου γλυπτῶν του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης* (Εμμ. Βουτυράς) εκδίδει τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ Ἀλφίῳ, βελτιώνοντας την ανάγνωση του επόμενου στίχου από όπου προκύπτει ότι η Αντωνίνα κατασκεύασε το μνημείο όσο ακόμη βρισκόταν εν ζωή (καὶ αὐτ[ῆ] ζῆ[ω]σα).³ Από τη φωτογραφία που δημοσιεύουμε προκύπτει ότι μετά τα τρία πρώτα γράμματα του *cognomen* του νεκρού στην επιγραφή διαβάζονται δύο τουλάχιστον ακόμη, ήτοι το *φι* και το *όμικρον*, χωρίς πάντως να διακρίνονται ίχνη από άλλα στη συνέχεια. Ο σχετικός στίχος της επιγραφής θα πρέπει να αναγνωσθεί ως εξής: τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ Ἀλφίῳ Σύνφο<ρφ>. Ο άγνωστος από αλλού νεκρός φέρει το όνομα γένους *Alfius* το οποίο είναι σπάνιο στη Μακεδονία, καθώς μαρτυρείται μία ακόμη φορά στην Αμφίπολη.⁴ Από την άλλη μεριά, το γνωστό από άλλες επιγραφές της πόλης *cognomen* *Σύμφορος*,⁵ σε συνδυασμό με τη μέτρια ποιότητα του αναγλύφου, δημιουργεί την υποψία –όχι όμως και τη βεβαιότητα– ότι οι αναγραφόμενοι ενδέχεται να ήταν απελεύθεροι της οικογένειας των *Alfii* της Θεσσαλονίκης.

*

2. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* αρ. 29 = [Lagogianni-Georgakarakos, *Porträts*] αρ. 71 (= SEG 35 [1985] 769). Η συγγραφέας προτείνει με τεχνοτροπικά κριτήρια τη χρονολόγησή του στο 158/9 μ.Χ., βλ. όμως στη σημ. 3 τις παρατηρήσεις του Εμμ. Βουτυρά. Για την ακριβή προέλευση της επιγραφής βλ. Φ. Πέτσας, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 14 (1974) 334 και το λήμμα του ΚΓΛΑΜΘ I, όπου καταχωρίζεται η πληροφορία του ευρετηρίου του Μουσείου Θεσσαλονίκης ότι «ευρέθη κατά την διάνοιξιν της οδού Κωνσταντίνου Μελενίκου 12 - 2 - 1970».

3. ΚΓΛΑΜΘ I, 153, αρ. 124, εικ. 323 που χρονολογεί το ανάγλυφο γενικά στα μέσα χρόνια των Αντωνίνων ή λίγο αργότερα. Την ανάγνωση του Βουτυρά ακολουθεί η Tataki, *Roman Presence* 89, αρ. 31.2.

4. Για τη δίγλωσση επιγραφή, που τεκμηριώνει την παρουσία του γένους στην Αμφίπολη, βλ. Tataki, *Roman Presence* 89, αρ. 31.1.

5. Για την επιγραφική τεκμηρίωση του ονόματος στη Θεσσαλονίκη βλ. LGPN IV, λ. Σύμφορος.

2. Lapis sarcophagus: Σαρκοφάγοι της Άσσου στη Θεσσαλονίκη (εικ. 2, 3)

Με τον όρο lapis sarcophagus περιγράφει, όπως είναι γνωστό, ο Πλίνιος στη *Naturalis Historia* (36.131) το πορώδες ηφαιστειογενές υλικό από το οποίο ήταν κατασκευασμένες οι ημίεργες σαρκοφάγοι της μικρασιατικής πόλης της Άσσου, ταφικά μνημεία που συναντούμε σε διάφορες περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας συμπεριλαμβανομένης και της Θεσσαλονίκης.⁶ Στην tabula μιας τέτοιας σαρκοφάγου, που βρέθηκε στο εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, ήταν χαραγμένη και η εξής επιγραφή, την οποία δημοσίευσε για πρώτη φορά ο Β. Καλλιπολίτης:⁷

Οὐαρινία Εὐ-
ποσία ἔαυ-
τῇ ζῶσα
4 καὶ τοῖς εἰ-
[δίοις - -].

6. Για τις σαρκοφάγους της Άσσου που έχουν βρεθεί στη Θεσσαλονίκη βλ. Koch και Sichtermann, *Römische Sarkophage* 517. Για την εξαγωγή των σαρκοφάγων της Άσσου στη ρωμαϊκή αυτοκρατορία βλ. Koch και Sichtermann, *Römische Sarkophage* 515-519 και L. Lazzarini, «Lapis Sarcophagus: An Historical and Scientific Note», στο *Conservazione del patrimonio culturale. Ricerche interdisciplinari II* (Accademia Nazionale dei Lincei. Contributi del Centro Linceo Interdisciplinare Beniamino Segre 88, Ρώμη 1994) 103-116, ο οποίος, με βάση γεωχημικές αναλύσεις, αμφισβητεί την opinio communis περί αποκλειστικής προέλευσης του lapis sarcophagus από λατομεία της Άσσου και συζητά το ενδεχόμενο να προέρχεται επίσης από λατομεία της Λέσβου και της Περγάμου. Ωστόσο, η πιθανότητα προέλευσης του λίθου από την Πέργαμο αποκλείστηκε πρόσφατα, σύμφωνα με τα πορίσματα νεότερης αρχαιομετρικής έρευνας των L. Lazzarini και D. Visonà, «Lapis Sarcophagus and the Provenance of its Mediterranean Sarcophagi», στο P. Jockey (επιμ.), *Leukos Lithos. Marbre et autres roches de la Méditerranée antique: Études interdisciplinaires. Actes du VIIIe Colloque International de l'ASMOSIA, Aix-en-Provence, 12-18 juin 2006* (Παρίσι 2009) 369-387, ιδίως 372-373 και 386.

7. Β. Καλλιπολίτης και Δ. Λαζαρίδης, *Αρχαία επιγραφαί Θεσσαλονίκης* (Α. Επιτύμβια μνημεία υπό Β. Καλλιπολίτου. Β. Ενεπίγραφοι βωμοί υπό Δ. Λαζαρίδου) [Γεν. Διοίκησης Μακεδονίας, Διεύθυνσις Ιστορικών Μνημείων και Αρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1946] 10, αρ. 4 και εικ. 5· πρβλ. Koch και Sichtermann, *Römische Sarkophage* 350 σημ. 61 και 518. Η επιγραφή φέρει αριθμό ευρετηρίου Ρ 76 και εντοπίσθηκε το 1943. Ο Καλλιπολίτης δεν δημοσίευσε φωτογραφία, αλλά σχέδιο της επιγραφής και του μνημείου.

Η επιγραφή αυτή, όπως και ορισμένες άλλες τις οποίες εξέδωσε στο ίδιο και σε κατοπινά δημοσιεύματά του ο Καλλιπολίτης, δεν συμπεριελήφθησαν στο corpus της πόλης από τον Edson. Για τις περισσότερες από εκείνες υπήρχαν εσωτερικές ενδείξεις που επέτρεπαν άλλοτε το συμπέρασμα και άλλοτε τη βάσιμη υπόθεση ότι επρόκειτο για σαρκοφάγους που μεταφέρθηκαν από τους Φιλίππους και σπανιότερα από τη Θάσο, μάλλον για να καλύψουν τις ταφικές ανάγκες της ολοένα και αυξανόμενης κοινότητας των Σεφαραδιτών.⁸ Ωστόσο στην εξεταζόμενη επιγραφή δεν υπάρχει κάποια ισχυρή ένδειξη που να μας υποχρεώνει να δεχθούμε μια παρόμοια προέλευση. Ακόμη και αν υποθέσει κανείς ότι σαρκοφάγοι της Άσσου χρησιμοποιήθηκαν από κατοίκους των Φιλίππων –πράγμα αναμενόμενο– το λατινικό όνομα γένους Varinia που φέρει η εν ζωή αναθέτρια της σαρκοφάγου είναι ευρέως διαδεδομένο και στη Θεσσαλονίκη, ενώ το όνομα Εύποσία δεν παραδίδεται σε άλλη πόλη της Μακεδονίας.⁹ Η επιγραφή, όπως και οι άλλες επιγραφές σε σαρκοφάγους της Άσσου, θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 2ο/3ο αι. μ.Χ. Με βάση τα προαναφερθέντα θα πρέπει να ενταχθεί στο επιγραφικό σύνταγμα της Θεσσαλονίκης με έναν αστερίσκο.

*

Στις ενεπίγραφες σαρκοφάγους της Άσσου που βρέθηκαν στο εβραϊκό νεκροταφείο συμπεριλαμβάνεται επίσης εκείνη, την επιγραφή της οποίας εξέδωσαν ως αδημοσίευτη οι D. Feissel και M. Sève βασιζόμενοι στις σημειώσεις των επιγραφικών ταξιδιών του Ch. Avezou στη Θεσσαλονίκη και τη Βέροια (1911 και 1913).¹⁰ Το κείμενο που εκδίδουν έχει ως εξής:

8. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά J. και L. Robert, *BullÉpigr* 1948, 102 και Φ. Πέτσας, «Λατινικά επιγραφαί εκ Θεσσαλονίκης», *AE* 1950/1, 61-62. Σε κάθε περίπτωση η σύνδεση της μεταφοράς των σαρκοφάγων με τους Σεφαραδίτες και πολύ περισσότερο ο χρόνος της μεταφοράς δεν είναι τεκμηριωμένα. Τη σύνδεση με τους Σεφαραδίτες συνάγουν οι προηγούμενοι ερευνητές από τη χρήση των σχετικών επιγραφών στο νεότερο εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης. Το θέμα χρήζει διερεύνησης.

9. Για τη διάδοση του ονόματος Ούαρ(ε)ίνιος / Varinius στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία βλ. Tataki, *Roman Presence* 432, αρ. 639, όπου, ωστόσο, δεν καταγράφεται η περίπτωση της Ευποσίας. Βλ. επίσης Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 284-287. Για το όνομα Εύποσία βλ. το οικείο λήμμα στο *LGPN* IV. Ο Pilhofer, *Philippi II* δεν συμπεριλαμβάνει την επιγραφή στο Repertorium των Φιλίππων.

10. D. Feissel και M. Sève, «Inscriptions de Macédoine», *BCH* 112 (1988) 460, αρ. 16 (= *SEG* 38 [1988] 702 = *AnnÉpigr* 1991, 1420). Το κείμενο της επιγραφής δεν αναδημοσιεύεται στο *Bulletin Épigraphique*.

Π(όπλιος) Ἐλβιος Βακχύλος
 τῆ θυγατρὶ Τρυφαίν[η]
 γλυκυτάτῃ μνήμῃς χάριν.

Η επιγραφή αυτή δεν είναι αδημοσίευτη, εφόσον το κείμενό της είχε δημοσιεύσει, και μάλιστα για δεύτερη φορά, το έτος 1915 ο Χρ. Γουγούσης με τον εξής τρόπο:¹¹ ΠΕΛΒΟΣ ΒΑΚΧΥΛΟΣ / ΤΗ ΘΥΓΑΤΡΙ ΤΡΥΦΑΙΝΗ / ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ. Παρά τις έρευνές μας, η σαρκοφάγος δεν κατέστη δυνατό να εντοπισθεί ως σήμερα στα Μουσεία της πόλης της Θεσσαλονίκης. Φωτογραφία της υπάρχει ωστόσο στο φωτογραφικό επίμετρο του έργου του ραβίνου Μ. Μόλχο, *In Memoriam. Hommage aux victimes juives de Nazis en Grèce* που επανεξέδωσε το 1988 η ισραηλιτική κοινότητα της πόλης. Από αυτήν επιβεβαιώνεται ότι η επιγραφή ήταν γραμμένη πάνω σε μια σαρκοφάγο της Άσσου, πληροφορία η οποία λείπει από τις σημειώσεις του Ανεζου και το άρθρο του Γουγούση.¹² Το σχήμα των γραμμάτων, και ιδιαίτερα τα συμπλήματα, επιτρέπουν τη χρονολόγησή της στο δεύτερο μισό του 2ου ή στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.¹³

*

3. Ψήφισμα προς τιμήν ενός ζεύγους (SEG 38 [1988] 704 – εικ. 4)

Το 1988 οι Denis Feissel και Michel Sève δημοσίευσαν, με βάση το έκτυπο που έβγαλε στην Αχειροποίητο το 1912 ο χειρουργός γιατρός της Θεσσαλονίκης J. Dreyfus, το παρακάτω θραύσμα:¹⁴

11. Βλ. Χρ.Γ. Γουγούσης, «Επιγραφαί Θεσσαλονίκης», στο Χρ.Γ. Γουγούσης, *Ο Γόρδιος Δεσμός: Μακεδονικόν Ημερολόγιον 1915* (Θεσσαλονίκη 1915) 186, αρ. δ'. Τόσο αυτήν όσο και τις επιγραφές IG X 2.1, 361, 362 και 472 τις είχε δημοσιεύσει, όπως δηλώνει ο ίδιος, σε φύλλο της εφημερίδας *Αλήθεια*, το οποίο δεν κατέστη δυνατό να εντοπισώ.

12. Βλ. Μ. Molho και J. Nehama, *In Memoriam. Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce* (Communauté Israélite de Thessalonique, Θεσσαλονίκη 1988²) 396, εικ. 7. Ο Ανεζου σημειώνει σχετικά με το υλικό της σαρκοφάγου «Long coté d'une sarcophage de marbre grossier», ενώ την ιδιαιτερότητα της σαρκοφάγου υποπτεύεται και ο Γουγούσης, ο οποίος στο «Επιγραφαί Θεσσαλονίκης» (βλ. σημ. 11) 186 σημειώνει: «Περιεργοτάτη λίαν η επιγραφή αύτη ως εκ των διαφόρων ποικιλμών αυτής, είνε δ' εγκεχαραγμένη επί λίθου εγχωρίου εκ Ζουμπάτες».

13. Οι Feissel και Sève, ο Γουγούσης και οι εκδότες της *AnnÉpigr* δεν προτείνουν καμία χρονολόγηση. Οι εκδότες του SEG χρονολογούν την επιγραφή στην αυτοκρατορική περίοδο.

14. Βλ. Feissel και Sève, «Inscriptions de Macédoine» (βλ. σημ. 10) 460, αρ. 18 και εικ. 16 (χωρίς χρονολόγηση). Το κείμενο αναδημοσιεύεται ως έχει από το SEG 38 (1988) 704, επίσης χωρίς χρονολόγηση και με την παρατήρηση ότι το είδος της επιγραφής είναι

[---]ΟΙ ΠΟ[---]
 [---]ΩΝ ΒΟΥ[---]
 [---] ὁ ἀνὴρ αὐτ[ῆς--]

Το θραύσμα αυτό εντοπίστηκε στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης και φέρει τον αριθμό P 148, πράγμα που σημαίνει ότι προέρχεται από τη συλλογή της Ροτόντας.¹⁵ Οι λόγοι που δεν συμπεριελήφθη στο corpus της Θεσσαλονίκης δεν είναι γνωστοί. Οι δύο εκδότες, μη έχοντας στη διάθεσή τους παρά μόνον το έκτυπο της επιγραφής, δικαιολογημένα αποφεύγουν να τη χαρακτηρίσουν και να τη συμπληρώσουν, αναφερόμενοι σε αυτή ως «fragment grec». Η διαμόρφωση της στήλης στο πάνω μέρος της (όπου υπάρχει κυμάτιο), η καλή ποιότητα του λίθου, αλλά και το μέγεθος των γραμμάτων της πρώτης σειράς οδηγούν στην υποψία ότι έχουμε να κάνουμε με το praescriptum ενός ψηφίσματος της πόλης, αποσπασματικά και αυτού σωζόμενου, όπως η πλειονότητα των γνωστών ψηφισμάτων της.¹⁶ Προς την ίδια κατεύθυνση παραπέμπουν επίσης τα σωζόμενα γράμματα στους δύο πρώτους στίχους. Αν η συλλαβή βουανήκει στη λέξη βουλευτῶν, όπως βάσιμα μπορεί να υποθέσει κανείς από το άρθρο ῥῶν που τη συνοδεύει, τότε δεν θα ήταν υπερβολή να δεχθούμε ότι βρισκόμαστε μπροστά στην ίδια ακριβώς διατύπωση που υπάρχει στο praescriptum του περίφημου ψηφίσματος της Λητής προς τιμήν του Μ. Άννιου, ταμία της επαρχίας το 119 π.Χ., όπου διαβάζουμε: Ληταίων οἱ πολιτάρχαι προβουλευσαμέ/νων τῶν βουλευτῶν εἶπαν· ἐπεὶ ...¹⁷ Παρόμοια είναι η διατύπωση του γνωστού ψηφίσματος για τον Απολλώνιο Κερτίμου από τα Καλίνδονια, που χρονολογείται το έτος 1 μ.Χ.

άγνωστο. Στο έκτυπο δεν έχει αποτυπωθεί ο τέταρτος μερικώς σωζόμενος στίχος του λίθου. Για τη ζωή και τη δράση του J. Dreyfus στη Θεσσαλονίκη βλ. Γ. Πεντόγαλος, *Γιατροί της Θεσσαλονίκης 1800-1912* (Θεσσαλονίκη 2010) 410. Τα ίχνη του σταματούν το 1912.

15. Στα στοιχεία των διαστάσεων που παραθέτουν οι εκδότες να προστεθεί το πάχος της στήλης που είναι 0,07-0,08 μ. και το ύψος των γραμμάτων του τέταρτου παραλειφθέντος στίχου 0,015 μ. Όπως προκύπτει από τον τρόπο χάραξης του τρίτου στίχου, η φθορά που εντοπίζεται στο μέσον του σωζόμενου θραύσματος προϋπήρχε της χάραξης.

16. Για τα ψηφίσματα της Θεσσαλονίκης και των άλλων πόλεων της Μακεδονίας βλ. M.B. Hatzopoulos και Louisa D. Loukopoulou, *Morrylos, cité de la Crestonie* (Μελετήματα 7, Αθήνα 1989) 31 σημ. 1· M.B. Hatzopoulos, *Macedonian Institutions under the Kings. A Historical and Epigraphic Study* (Μελετήματα 22, Αθήνα 1996) 145 σημ. 2, 151· P.J. Rhodes και D.M. Lewis, *The Decrees of the Greek States* (Οξφόρδη 1997) 191.

17. Syll³ 700.

Στο προοίμιό του αναφέρεται: οἱ πολιτάρχαι προβουλευσα/μένων τῶν βουλευτῶν/καὶ γενομένης ἐκκλησίας εἰ/παν ἐν τῶι δήμῳ· ἐπεὶ ...¹⁸ Ὅσο για την ακριβή διάταξη των στίχων, αυτή καθορίζεται κατά προσέγγιση και εν μέρει μόνον από τον αριθμό των γραμμάτων της πρώτης λέξης (Θεσσαλονικέων) καθώς επίσης και από το γεγονός ότι το ύψος των γραμμάτων μειώνεται στο δεύτερο και τρίτο στίχο, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στον τελευταίο θα πρέπει να υπήρχε το όνομα (ή τα ονόματα, εφόσον έφερε τη ρωμαϊκή πολιτεία)¹⁹ μιας Θεσσαλονικιάς που τιμώνταν μαζί με το σύζυγό της. Με βάση τα παραπάνω, η επιγραφή θα πρέπει να αναγνωσθεί και συμπληρωθεί, *exempli gratia* ως προς τη διάταξη των στίχων 2 και 3, ως εξής:

[Θεσσαλονικέων] οἱ ὕ πο[λιτάρχαι]
 [προβουλευσαμένων] τῶν ὕ βου[λευτῶν εἰπαν·]
 [ἐπειδὴ ...^{ca. 6-7}.... καὶ] ὁ ἀνὴρ ὕ ρ αὐτ[ῆς-----]
 4 [-----ἀ]γῶν ὕ γὰ Θ[-----]
 [-----]

Αν η ανάγνωση των αποσπασματικά σωζόμενων γραμμάτων του τέταρτου στίχου και ιδιαίτερα η λέξη ἀγῶν είναι ορθή, όπως πιστεύω, τότε οι δύο τιμώμενοι θα πρέπει να διοργάνωσαν εξ ιδίων κάποιον αγώνα της πόλης.²⁰ Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση του ψηφίσματος, το σχήμα ορισμένων γραμμάτων όπως του άλφα, του βήτα, του ύψιλον και του ωμέγα και η γενική εντύπωση της γραφής παραπέμπουν σε μια χρονολόγηση μάλλον στο α' μισό του 2ου αι. μ.Χ.²¹

*

18. M.B. Hatzopoulos και Louisa D. Loukopoulou, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)* (Μελετήματα 11, Αθήνα 1992) Κ αρ. 2 = SEG 42 (1992) 579.

19. Στην περίπτωση αυτή το όνομα γένους της τιμώμενης θα μπορούσε κάλλιστα να συντομογραφείται. Το κενό που υπάρχει μεταξύ των σωζόμενων γραμμάτων οφείλεται στα νερά που έχει ο λίθος στο σημείο αυτό.

20. Θα μπορούσε βέβαια να προτείνει κανείς τη συμπλήρωση [ἀ]γῶνα θ[εματικόν], πράγμα που θα σήμαινε ότι επρόκειτο για αγώνα του οποίου οι νικητές λάμβαναν χρηματικά έπαθλα (για τους αγώνες αυτούς βλ. π.χ. H. Pleket, «The Visitor's Price (IG V.1, 20A)», *Mnemosyne* 2 [2005] 266-267), αλλά λόγω της εξαιρετικά αποσπασματικής κατάστασης του λίθου είναι προτιμότερο να αποφύγουμε οποιαδήποτε συμπλήρωση.

21. Σύγκρινε με το σχήμα των γραμμάτων και τη γενική εντύπωση της γραφής του ψηφίσματος στο Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 47-54, αρ. 4, εικ. 6 (περί το 133 μ.Χ.).

4. Ένα θραύσμα (SEG 38 [1988] 703)

Στην προαναφερθείσα μελέτη των Feissel και Sève εκδίδεται ως αδημοσίευτο ένα μικρό θραύσμα επιγραφής αγνώστου χαρακτήρα ως εξής (η ανάγνωση στηρίζεται και πάλι στο έκτυπο που έβγαλε το 1912 ο χειρουργός γιατρός της Θεσσαλονίκης Dreyfus και φυλάσσεται σήμερα στη Γαλλική Σχολή με αριθμό εκτύπου 208):²²

[---]ον και το[---]
 [---]φέρουσα[---]
 [---]ΕΤΑΠΟΛΛ[---]
 4 [---]υιείς [---]

Το θραύσμα αυτό, όπως και άλλα, βρέθηκε στην Αχειροποίητο, γεγονός που δικαιολογεί και την πρώτη του δημοσίευση από τον Χρ. Γουγούση στο άρθρο του σχετικά με την αναστήλωση του ναού για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω.²³ Στο άρθρο αυτό παραδίδονται δύο διαφορετικές αναγνώσεις: α) στον τρίτο στίχο ο Γουγούσης διαβάζει ΕΤΑΠΟΛΛ, ανάγνωση που δεν αποκλείεται ούτε από το έκτυπο του Dreyfus (στην περίπτωση αυτή αισθάνεται κανείς τον πειρασμό να προτείνει με επιφυλάξεις [---μ]ετὰ πολλ[ῶν;]) και β) στον τέταρτο στίχο ΥΤΕΙ την οποία το έκτυπο αποδεικνύει ως παρανόηση. Η γραφή *υιείς* θα μπορούσε να παραπέμπει σε έμμετρο κείμενο.

*

5. Επιτύμβια επιγραφή, όχι σαρκοφάγος (BullÉpigr 1970, 368 – εικ. 5α-β)

Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των σαρκοφάγων της Θεσσαλονίκης, σε σύγκριση με άλλες πόλεις και περιοχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, είναι ότι αρκετές από αυτές χρονολογούνται με ένα ή σπανιότερα και με τα δύο χρονολογικά συστήματα που ήταν εν χρήση στη Μακεδονία. Όσον αφορά την αρχαιότερη εξ αυτών, οι Guntram Koch και Helmut Sichtermann στο γνωστό εγχειρίδιό τους για τις ρωμαϊκές σαρκοφάγους παρέχουν την πληροφορία ότι πρόκειται για τη σαρκοφάγο, η επιγραφή της οποίας είναι δημοσιευμένη στο σύνταγμα της πόλης με

22. Feissel και Sève, «Inscriptions de Macédoine» (βλ. σημ. 10) 460, αρ. 17 (= SEG 38 [1988] 703, όπου λόγω του μηνοειδούς έψιλον προτείνεται η χρονολόγηση του θραύσματος στα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.).

23. Βλ. Χρ.Γ. Γουγούσης, «Εκ της αναστηλώσεως του ναού της Θεομήτορος (Εσκή Τζουμά)», στο Γουγούσης, *Ο Γόρδιος Δεσμός* (βλ. σημ. 11) 233.

αριθμό 524²⁴ η επιγραφή φέρει τη χρονολογία εξσ' που κατά τον Edson αντιστοιχεί στο έτος 117/118 μ.Χ. του ιουλιανού ημερολογίου υπολογίζοντας με βάση την επαρχιακή χρονολόγηση. Εναντίον της άποψης αυτής θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η παρακάτω χρονολογημένη ενεπίγραφη παραλληλεπίπεδη μαρμάρινη πλάκα που βρέθηκε κατά τη διαπλάτυνση της οδού Αγίου Δημητρίου (Ληταία Πύλη) το 1967.²⁵

☞ Φλαουίω ☞ Δαφνικῶ ☞
 [☞;] Φ(λαουία) ☞ Κουάρτα ☞ τῶ πατρὶ ☞
vacat ἔτους ☞ ηλρ' . vacat

Στην πρώτη δημοσίευσή του από τον Φ. Πέτσα²⁶ το εύρημα χαρακτηρίστηκε ως «πλευρά μαρμαρίνης σαρκοφάγου ακεραία», προφανώς λόγω των διαστάσεών του. Αν τούτο ευσταθούσε, θα επρόκειτο πράγματι για τη μέχρι στιγμής παλαιότερη χρονολογημένη σαρκοφάγο της πόλης, εφόσον η επιγραφή της χρονολογείται υποχρεωτικά με βάση το ακτιακό σύστημα χρονολόγησης το έτος 106/7 μ.Χ. (138-32/1 = 106/7). Την υιοθέτηση αυτού του χρονολογικού συστήματος επιβάλλει και μόνη η παρουσία του αυτοκρατορικού ονόματος γένους Φλάβιος που φέρουν τα άγνωστα από άλλου πρόσωπα της επιγραφής.²⁷ Προσεκτικότερη εξέταση του μνημείου ωστόσο έδειξε ότι, παρά την άριστη κατάσταση διατήρησής του, α) αυτό δεν σώζει ίχνη από πυθμένα και β) δεν έχει βάση έδρασης (πατούρα) για το κάλυμμα. Συνεπώς η μαρμάρινη πλάκα δεν ανήκει σε σαρκοφάγο, αλλά είναι μια επιτύμβια επιγραφή που θα πρέπει να ήταν εντοιχισμένη στο ταφικό μνημείο που κατασκεύασε η Φλαβία Κουάρτα για τον πατέρα της. Αξιομνημόνευτη είναι επίσης η ασυνήθης -όχι όμως και αμάρτυρη-

24. Koch και Sichtermann, *Römische Sarkophage* 356, σημ. 158. Το πρόβλημα της χρονολόγησης των σαρκοφάγων του τοπικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης επανεξετάζεται συνολικά στο υπό έκδοση corpus που ετοίμασαν οι Θεοδώρα Στεφανίδου και ο γράφων με τον τίτλο *Die lokalen Sarkophage aus Thessaloniki* για λογαριασμό του DAI.

25. Παραλληλεπίπεδη μαρμάρινη πλάκα. Φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με αρ. ευρετηρίου ΜΘ 21162. Διαστάσεις: ύψος 0,92 μ., μήκος 1,99 μ. και πάχος 0,32 μ. Ύψος γραμμάτων 0,099 μ.· διάστιχα 0,084 μ.

26. Φ. Πέτσα, «Αρχαιότητες και μνημεία Κεντρικής Μακεδονίας», *ΑΔ* 23 (1968) [1969] Β'2 Χρονικά, 332· πρβλ. *BullÉpigr* 1970, 368.

27. Το *cognomen* του νεκρού Δαφνικός μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Μακεδονία· για το όνομα σε άλλες περιοχές βλ. *LGPN* IIIA (Πομπηία και Νόλα λατινικές επιγραφές· σε επιγραφή της ιλλυρικής Απολλωνίας αναφέρεται το όνομα Δαφνική).

συντομογραφία Φ για το gentilicium Φλάβιος, η οποία εδώ δικαιολογείται από το γεγονός ότι το όνομα επαναλαμβάνεται στον προηγούμενο στίχο.²⁸ Παρόμοια εκφορά του ονόματος γένους Φλάβιος παραδίδεται σε επιγραφή του 4ου αι. από τους Φιλίππους, όπου ο νεκρός λέγεται Φ(λάβιος) Νικόστρατος.²⁹

*

6. Η ερμαϊκή στήλη του Διονυσίου (SEG 52 [2002] 623)

Πριν από μερικά χρόνια δημοσίευσα στο περιοδικό *Τεκμήρια* με τον τίτλο «Habent sua fata lapides: Ξεχασμένες δημοσιεύσεις του Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου για τις επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της Έδεσσας» μια εργασία, στην οποία παρουσίασα επιγραφικές δημοσιεύσεις του Π. Ν. Π. που διέλαθαν της έρευνας. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται ένα επίγραμμα από τη Θεσσαλονίκη γραμμένο σε ερμαϊκή στήλη που έστησε κάποιος Κρήσκης για το Διονύσιο. Ο Π. Ν. Π. δημοσίευσε το επίγραμμα ως εξής

[Π]αῖ σοι φίλο/ς, χρηστὲ Διονύσιε, καὶ /μέγας ἀνὴρ
Κρή/σκης, ὃς φιλήεις/ μνήσατο καὶ χαρίτων

28. Ο Πέτσας, «Αρχαιότητες» (βλ. σημ. 26) μεταγράφει το όνομα όπως στην πέτρα.

29. Η κατανόηση της συγκεκριμένης επιγραφής προκάλεσε ορισμένα προβλήματα στην έρευνα, επειδή το όνομα του Φ. Νικοστράτου αναφέρεται πάνω από το όνομα κάποιου Αὐρ(ηλίου) Ὀξυχολίου. Έτσι λ.χ. ο Pillofer, *Philippi II 387a*, θεώρησε ότι πρόκειται για ένα πρόσωπο. Αντίθετα ο J. Bartels, στη βιβλιοκρισία του ανωτέρω έργου του Pillofer στο *BZ 95 (2003) 711* –εκμεταλλευόμενος την ορθή παρατήρηση της πρώτης εκδότριας (Χαΐδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη) που γίνεται δεκτή από τον Pillofer, ότι δηλ. τα γράμματα του πρώτου στίχου είναι γραμμένα με άλλο χέρι– προτείνει να δεχθούμε ότι ο Φ(λάβιος) Νικόστρατος είναι ο δεύτερος (και νεότερος) χρήστης του μνημείου, ερμηνεία που θεωρώ πειστικότερη. Θα μπορούσε μάλιστα να εξειδικεύσει κανείς ακόμη περισσότερο και να δεχθεί ότι πρόκειται για αγορά του μνημείου εκ μέρους του Φλαβίου, ο οποίος ανήκε μάλλον στη γνωστή κατηγορία των νέων Φλαβίων του 4ου αι. μ.Χ. που περιλάμβανε συνήθως διοικητικούς υπαλλήλους ή στρατιώτες, βλ. σχετικά J.G. Keenan, «The Names Flavius and Aurelius as Status Designations in Later Roman Egypt», *ZPE 11 (1973) 33-63* και του ιδίου, *ZPE 13 (1974) 301-302*. [Την όψιμη χρονολόγηση του μνημείου στα τέλη του 3ου ή τις αρχές το 4ου αι. μ.Χ. ήδη από την εποχή του πρώτου ιδιοκτήτη, υποστηρίζει το πρόστιμο για την παραβίαση που ήταν 1.000.000 δηνάρια. Στο στίχο 8 διάβαζε: ✕ (δηναρίων) μ(υριάδας) ρ´]. Για μια άλλη περίπτωση συντομογραφικής απόδοσης ονόματος γένους με το πρώτο γράμμα –αυτή τη φορά του ονόματος Ιούλιος– στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. *IG X 2.1, 621* (του 3ου αι. μ.Χ.).

δίνοντας την ακόλουθη ερμηνεία: «ο Κρήσκης (εγώ), παι χρηστέ Διονύσιε, και μέγας ανήρ (γενόμενος / ων) φίλος σοι, ούτος δε εγώ και εμνησάμην της σης φιλίας και των σων χαρίτων».³⁰ Η πρώτη λέξη του αδέξιου δίστιχου (ο πρώτος στίχος εμφανίζει σφάλματα προσωδίας στον πρώτο, τον τρίτο και τον έκτο πόδα, ενώ από την κύρια πρόταση λείπει ένα ρήμα που πρέπει να δηλώνει την ανέγερση του μνημείου) δημιούργησε ερωτηματικά. Έτσι στην παρουσίαση της επιγραφής στην *Année Épigraphique*, ο Denis Feissel πρότεινε τη συμπλήρωση [Κ]αί σοι φίλος κλπ., μεταφράζοντας το δίστιχο ως εξής: «à la foi pour toi un ami, excellent Dionysios, et un grand homme, c'est Crescens qui a eu mémoire de l'amitié et de la reconnaissance».³¹ Η συμπλήρωση αυτή δεν είναι η μόνη δυνατή. Με δεδομένες τις αβλειψίες του συντάκτη (ή/και του χαρακτή) θα μπορούσε κανείς να διαβάσει

[Π]αί<ς> σοι φίλο/ς, χρηστέ Διονύσιε, και /μέγας ανήρ
Κρή/σκης, δε φιλίης/ μνήσατο και χαρίτων

και να ερμηνεύσει ως εξής: «Εγώ ο Κρήσκης, φίλος σου ως παιδί και ως μεγάλος άνδρας, χρηστέ Διονύσιε, (έστησα το μνημείο) σε ανάμνηση της φιλίας μας και των χαρίτων σου». Πρόκειται δηλ. για το Διονύσιο και τον Κρήσκη, δύο συνομηλικούς, που συνδέονταν με βαθιά φιλία από τα παιδικά τους χρόνια.

*

7. Η επιτύμβια επιγραφή του Ιουλιανού (SEG 52 [2002] 623 – εικ. 6)

Το 1969 ο Φ. Πέτσας δημοσίευσε μια πλάκα από γκρίζο, λεπτόκοκκο μάρμαρο αποτελούμενη από τρία τεμάχια που βρέθηκαν στο οικόπεδο Σ. Γεωργιάδου, ανατολικά της Αχειροποιήτου.³² Πρόκειται για μια επιτύμβια επιγραφή που είχε στηθεί στον τάφο κάποιου Ίουλιανού. Το κείμενο της επιγραφής (χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.), το οποίο πέρασε στη βιβλιογραφία με κάποια παροράματα και χωρίς τον έβδομο στίχο,³³ θα πρέπει να αναγνωσθεί ως ακολούθως:

30. Βλ. *Τεκμήρια* 7 (2002) 92-93, όπου η βιβλιογραφία του επιγράμματος.

31. Βλ. *Annépigr* 2002 (2005) 1286. Πρβλ. *SEG* 52 (2002) 623.

32. Σώζονται τμήματα της αριστερής και της άνω πλευράς. Λείπουν τμήμα της άνω, η δεξιά και η κάτω πλευρά. Τα σωζόμενα τμήματα της αριστερής, όπως και της άνω πλευράς, είναι αδρά δουλεμένα. Κόκκινο χρώμα στα γράμματα. Ύψος 0,37 μ., πλάτος 0,33 μ., πάχος 0,015 μ. Ύψος γραμμάτων 0,035 μ., διάστιχα 0,02 μ.

33. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 22 (1967) [1969] Β'2 *Χρονικά*, 393 και πίν. 300ζ' του ιδίου, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9 (1969) 161, αρ. 59, πίν. 63β (πρβλ. L. και J. Robert, *BullÉpigr* 1970, 369). Πρβλ. *LGNP* IV, λ. *Μαρκελλίνα*: Tatakí, *Roman Presence* αρ. 280.12.

Μαρκελλ[εῖ]-
 να ☞ Εἰουλι[α]-
 νῶ τῶ ἰδίῳ
 4 συνθίῳ ☞
 [ἐ]κ τῶν ἐκ[εῖ]-
 [ν]ου κόπ[ων]
 [μνεία]ς [χάριν].

Στο κείμενο διορθώνονται οι στίχοι 2-3 και 5-6, τους οποίους ο Πέτσας είχε αναγνώσει ως εξής: Εἰουλι[α]/νῶ τῶ ἰδίῳ και [ἐ]κ τῶν ἐ[αυ/τ]οῦ κόπ[ων] αντίστοιχα. Η έκφραση ἐκ τῶν ἐκείνου κόπων είναι γνωστή και από άλλες επιτύμβιες επιγραφές της Θεσσαλονίκης.³⁴

*

8. Ο σύλλογος της Αρτέμιδος Γουρασίας (*AnnÉpigr* 2006, 1277 – εικ. 7)

Ο Μ. Sène, στη βιβλιοκρισία του βιβλίου μου *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* που παρουσίασε στην *Année Épigraphique*, επανέρχεται στην ερμηνεία της επιτύμβιας επιγραφής του συλλόγου της Αρτέμιδος Γουρασίας, το κείμενο της οποίας έχει ως εξής:

Οί περι Φλαούιον ☞ Ι[...^{ca. 9-10}....]
 ἀρχισυνάγωγον ☞ και Ι[...^{ca. 5}..]
 φύλακα [☞] Γουρασίας [Α]ρτέμιδ[ος]
 4 συνήθεις τῆς πρὸς τῇ Ἀχέ-
 ρδῳ ☞ Κρήσκεντι τε<λεω>τή-^v
 σαντι ☞ ἐπὶ ξένης, γραμματεύ-
 οντος ☞ Μάγνου, ὑπὲρ τῆς
 8 μητρὸς ἑαυτοῦ Πρίσκαας, ☞ *vacat*
 ἐξεταστοῦ Μου[ν]τανοῦ. *vacat*

Ειδικότερα παρατηρεῖ για τους στίχους 7-8 ότι η Πρίσκα δεν είναι η μητέρα του Κρήσκεντος που πέθανε εκτός Θεσσαλονίκης και την οποία βοήθησαν τα μέλη του συλλόγου να κατασκευάσει ένα κενοτάφιο, όπως υποστηρίζω στο βιβλίο μου, αλλά ότι πρόκειται για τη μητέρα του Μάγνου και ότι ο τελευταίος άσκησε το αξίωμα του γραμματέως, από τα σημαντικότερα στους συλλόγους της πόλης, στο

34. Βλ. π.χ. *IG X 2.1*, 495 (224/5 μ.Χ.) και 772 (3ου αι. μ.Χ., κατά πάσα πιθανότητα μετά το 212 μ.Χ.).

όνομά της και στη θέση της.³⁵ Μολονότι η σύνταξη της επιγραφής μοιάζει να δικαιολογεί την ερμηνεία του Sène, αυτή δεν απαντά σε όλα τα ερωτήματα που θέτει το μνημείο. Αφήνοντας κατά μέρος τη σπανιότητα με την οποία οι γυναίκες καταλαμβάνουν το αξίωμα του γραμματέως σε συλλόγους άλλων περιοχών –στην ίδια τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία δεν υπάρχει κανένα παράδειγμα–,³⁶ η σημαντικότερη απορία έγκειται στο ότι σε όσες περιπτώσεις γνωρίζουμε παιδιά να ασκούν κάποιο αξίωμα, αυτό αφορά αξιώματα πόλεων όπου αφενός τα παιδιά είναι ανήλικα και αφετέρου οι πατέρες προσφέρουν χρήματα για να ασκήσουν το αξίωμα *ὑπὲρ τοῦ υἱοῦ*, ποτέ το αντίθετο. Αν στη δική μας επιγραφή πρόκειται για ενήλικα άτομα, τότε τίθεται το ερώτημα ποιός ο λόγος να αντιπροσωπευθεί η μητέρα από το γιό και μάλιστα σε έναν σύλλογο της Αρτέμιδος.

*

9. Η επιτύμβια επιγραφή ενός υπατικού και της γυναίκας του Αιθερίας (SEG 27 [1977] 315 – εικ. 8α-β)

Ανάμεσα στα ευρήματα που προέρχονται από το νότιο διάδρομο του κεντρικού χώρου του γαλεριανού συγκροτήματος, και ειδικότερα από το δάπεδο της εκεί υπάρχουσας δεξαμενής/νυμφαίου βυζαντινών χρόνων, περιλαμβάνεται μια ορθογώνια πλάκα με ενδιαφέρουσα επιγραφή που μνημονεύει κάποιον υπατικό και τη γυναίκα του.³⁷ Η επιγραφή δημοσιεύθηκε, με βάση απόγραφο σε κεφαλαιογράμματη μεταγραφή του Ανδρέα Βαβρίτσα, από το ζεύγος Robert και διορθώθηκε από τον Denis Feissel, μολονότι κανένας τους δεν διέθετε φωτογραφία

35. *AnnÉpigr* 2006, 1277: «qui exerçait en son nom et à sa place le secrétariat du collègue».

36. Περίπτωση γραμματέως συλλόγου (τῆς σεβαστῆς πλατείας) μαρτυρείται στα Μύρα της Λυκίας, βλ. R. Heberdey και E. Kalinka, *Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, ausgeführt im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften (DenkschrWien 45.1, Βιέννη 1896)* 15, αρ. 48, στ. 6-7 (γραμματευσούσης Μ. Αδρ. Λυσι/μάχης Δημητρίου). Για τη θέση της γυναίκας στους συλλόγους της αυτοκρατορικής εποχής βλ. τελευταία V. Hirschmann, «Methodische Überlegungen zu Frauen in antiken Vereinen», στο L. de Ligt, E.A. Hemelrijk και H.W. Singor (επιμ.), *Roman Rule and Civic Life: Local and Regional Perspectives. Proceedings of the Fourth Workshop on the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. – A.D. 476), Leiden, June 265-28, 2003* (Άμστερνταμ 2004) 401-414, όπου δεν καταγράφεται καμία περίπτωση σαν αυτή που υπονοεί ο Sène.

37. Η πλάκα από γκρίζο, με μεσαίους κόκκους μάρμαρο φυλάσσεται στο Α.Μ.Θ. με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 25252. Είναι σπασμένη στο πάνω μέρος της. Αδρά δουλεμένες είναι η πίσω όψη, η κάτω και οι πλάγιες πλευρές. Στην πρόσθια όψη, όπως και στην αριστερή, δεξιά και πάνω πλευρά, υπάρχουν ίχνη κονιάματος από τη δεύτερη χρήση. Οι διαστάσεις είναι: ύψος 0,50 μ., πλάτος 0,34 μ., πάχος 0,055 μ. Ύψος γραμμάτων 0,03-0,04 μ., διάστιχα 0,01 μ.

της.³⁸ Οι αναγνώσεις των πρώτων και οι διορθώσεις του δεύτερου επιβεβαιώθηκαν στο σύνολό τους από τη φωτογραφία της επιγραφής, την οποία δημοσίευσαν μερικά χρόνια αργότερα οι Μαριάννα Καραμπέρι και Ευγενία Χριστοδουλίδου μαζί με το ελλείπον θραύσμα ενός γνωστού τιμητικού βωμού του υπατικού Σιλβανού Νικολάου Β'.³⁹ Η φωτογραφία επέτρεψε την ανάγνωση ενός ακόμη στίχου στην αρχή του κειμένου της επιγραφής που πρωτοδημοσίευσε ο Βαβρίτσας, αλλά με απόσπασματικό τρόπο ούτως ώστε να μην μπορεί να αποκατασταθεί κάποια λέξη. Συνεπώς το σωζόμενο κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής:

 .ΟΙΙΕΩΙΟΙ
 του λαμ(προτάτου) υπα-
 τικού κ(αι) τῆς
 4 τούτου γα-
 μετῆς Αἰ-^ν
^νθερίας.^{νν}

Στ. 2 ΛΑΜΨΥΠΙΑ lapis | Στ. 3 ΚΤΗΣ lapis.

Κατά έναν περίεργο τρόπο, ενώ η δημοσίευση του Feissel δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης ως προς το κείμενο και τη φύση του χαρακτηρίζοντάς το ορθά ως επιτύμβια επιγραφή, η δημοσίευση των Καραμπέρι – Χριστοδουλίδου περιέπλεξε τα πράγματα, επειδή οι δύο ερευνήτριες θεώρησαν ότι το κείμενο αυτό προέρχεται από τιμητικό βωμό και ότι ο τιμώμενος υπατικός (consularis) είναι ο Σιλβανός Νικόλαος Β', ο ίδιος δηλ. που τιμάται στον τιμητικό βωμό, το ελλείπον τμήμα του οποίου βρήκαν στον ίδιο χώρο του γαλεριανού συγκροτήματος (βλ. σ. 152). Την ταύτιση αυτή ακολούθησε ο Henry Pleket στο SEG, ενώ στο λήμμα Αιθερία του LGPN IV οι συντάκτες διέκριναν την Αιθερία της παρούσας

38. Βλ. Αν. Βαβρίτσας, AD 27 (1972) [1977] Β'2 Χρονικά, 503 (πρβλ. L. και J. Robert, BullÉpigr 1978, 289· SEG 27 [1977] 315)· Feissel, Recueil 139, αρ. 146. Οι στίχοι 2-4 είχαν διαβασθεί από το ζεύγος Robert ως υπα/[τ]ικού κτήσ/του <του> και διορθώθηκαν από τον Feissel, όπως παρακάτω. Ο τελευταίος υπέθεσε ορθά τις συντομογραφίες των στίχων 2 και 3.

39. Μαριάννα Καραμπέρι και Ευγενία Χριστοδουλίδου, «Ανάκτορο Γαλερίου: 'Χώρος Δ' και Νότια Στοά», AEMΘ 12 (1998) [2000] 104, εικ. 2β (H. Pleket, SEG 49 [1999] 820· M.B. Hatzopoulos, BullÉpigr 2001, 293). Πρβλ. LGPN IV, λ. Αιθερία. Οι δύο ερευνήτριες μεταγράψουν το κείμενο ως εξής: Τού λαμπροτάτου υπατικού και τῆς τούτου γαμετῆς Αἰθερίας, χωρίς να μνημονεύουν την προγενέστερη βιβλιογραφία.

επιγραφής από μία ομώνυμή της που ζούσε στη Στύβερρα τον 2ο/3ο αι. μ.Χ., παραπέμποντας για την τελευταία στο άρθρο των Καραμπέρι - Χριστοδουλίδου και για την πρώτη στο corpus του Feissel. Επειδή αφενός τα γράμματα της σχολιαζόμενης εδώ επιγραφής παραπέμπουν σε νεότερη εποχή εκείνης του τιμητικού βωμού του Σιλβανού Νικολάου Β', μάλλον στον 4ο αι. μ.Χ.,⁴⁰ και τα ίχνη που διακρίνονται στον πρώτο στίχο του λίθου δεν επιβεβαιώνουν την ανάγνωση κανενός *cognomen* του υπατικού, οι δύο επιγραφές επιβάλλεται να αποσυνδεθούν. Το *cognomen* του νέου υπατικού δεν μπορεί να αναγνωσθεί με βεβαιότητα.⁴¹

*

10. Επιτύμβια επιγραφή ενός ζεύγους (SEG 30 [1980] 641 – εικ. 9)

Τον Οκτώβριο του 1972 βρέθηκε στην ανατολική νεκρόπολη, και συγκεκριμένα στο οικόπεδο του κτηρίου Διοικήσεως του Α.Π.Θ. κοντά στο δρόμο προς την Άνω Τούμπα (τάφοι αρ. 9 και αρ. 8), μια επιτύμβια επιγραφή.⁴² Στην πρώτη δημοσίευση της Όλγας Αλεξανδρή και σε όλες τις επακολουθήσασες αναδημοσιεύσεις που βασίστηκαν σε αυτήν, χωρίς ωστόσο φωτογραφική τεκμηρίωση,⁴³ παραλείφθηκαν ο πρώτος και ο έβδομος στίχος. Η επιγραφή θα πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στον 2ο/3ο αι. μ.Χ.⁴⁴ και το κείμενό της να εκδοθεί ως εξής:

40. O Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 38) χρονολογεί την επιγραφή μεταξύ 4ου και 5ου αι. μ.Χ.

41. Η εντύπωσή μου είναι ότι στον πρώτο σωζόμενο στίχο υπάρχει η κατάληξη ενός *gentile*, από την οποία σώζονται τα γράμματα ΟΥ, και ότι ακολουθεί το *cognomen*. Αν ο χαρακτήρας χρησιμοποίησε συμπλήμα, τότε θα μπορούσε τούτο να είναι το σπάνιο *men*, αλλά μαρτυρημένο σε επιγραφές της Αθήνας, της Άνδρου και του Misenum, όνομα Γεώργος (με συμπλήμα Ρ και Γ). Για την επιγραφική τεκμηρίωση του ονόματος βλ. *LGNP* I, II και IIIA αντίστοιχα.

42. Ακέραια σωζόμενη στήλη από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο που φυλάσσεται στο Α.Μ.Θ. με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 11475. Λείπει η κάτω δεξιά γωνία. Αδρά δουλεμένες η πίσω όψη και οι πλάγιες πλευρές. Φέρει απλό πλαίσιο και αετωματική επίστεψη. Στο κέντρο του τυμπάνου τρίφυλλος ρόδακας και εκατέρωθεν επάλληλοι μηνίσκοι. Χρησιμοποιήθηκε ως καλυπτήρια τάφου. Ύψος 0,74 μ., πλάτος 0,355 μ., πάχος 0,10 μ. Ύψος γραμμάτων 0,025 μ., διάστιχα 0,01-0,03 μ. Ο χαρακτήρας δεν υπολόγισε ορθά την απαιτούμενη για την επιγραφή επιφάνεια με αποτέλεσμα να χαράξει τα τελευταία γράμματα των στίχων 4-9 εκτός πλαισίου. Επί του πλαισίου είναι γραμμένος ο δέκατος στίχος, ενώ ο ενδέκατος στίχος εκτός πλαισίου.

43. Βλ. Όλγα Αλεξανδρή, *ΑΔ* 29 (1973/4) [1980] Β'2 Χρονικά, 669, μεταγραφή σε κεφαλαιογράμματα (SEG 30 [1980] 641, μεταγραφή σε μικρογράμματα Γ. Touchais, «Chronique des fouilles», *BCH* 105 [1981] 825· L. και J. Robert, *BullÉpigrap* 1982, 210· H.W. Catling, *AR* 1981-1982, 33). Πρβλ. *LGNP* IV, λλ. Κισσις και Σίμων· Tataki, *Roman Presence* αρ. 156.116, 157.

44. Η χρονολόγηση αυτή προτείνεται από το *LGNP* IV, αντίθετα στο SEG (βλ. σημ. 43) η επιγραφή χρονολογείται γενικά στην αυτοκρατορική εποχή.

Τ[ι]θέριος
 Κλαύδιος
 Σίμων και
 4 Τιθέριος Κλαύ-
 διος Λουγινι-
 ανός Κλαυδίω
 Σίμωνι Νόννω
 8 ιδίω πατρι και
 Κισσείδι ιδία μη-
 τρι ἐκ τῶν ιδίων κό-
 c y m a t i u m
 πων μνείας χάριν.

Τα πρόσωπα της επιγραφής είναι άγνωστα από αλλού. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ονόματα των δύο νεκρών συζύγων, δηλ. του Κλαυδίου Σίμωνος Νόννου και της Κισσείδος. Το πρώτο από αυτά, το Σίμων είναι γνωστό από μια ακόμη επιτύμβια επιγραφή της Θεσσαλονίκης,⁴⁵ ενώ το μεν Νόννος παραδίδεται επιγραφικά σε άλλες πόλεις, το δε Κισσίς εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά σε ελληνική επιγραφή.⁴⁶

*

11. Δούλαρος (SEG 48 [1998] 880 – εικ. 10)

Το όνομα του αναθέτη ενός επιτυμβίου αναγλύφου άγνωστης προέλευσης, που φυλάσσεται στο Α.Μ.Θ. με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 2415, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από ονοματολογική άποψη. Σύμφωνα με την πρώτη εκδότριά του Μαρία Λαγογιάννη το ανάγλυφο, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στον 3ο αι. μ.Χ., στήθηκε από κάποιον Δούλαρο στον τάφο των γονιών του, Αύρηλίου Ύλλα και Ζωσῶς.⁴⁷ Την ανάγνωση αυτή δέχονται οι εκδότες του SEG και οι συντάκτες του LGPN

45. Για την παρουσία του ονόματος Σίμων στις επιγραφές της πόλης, η οποία δεν σημαίνει υποχρεωτικά ότι ο φορέας του είναι Ιουδαίος, βλ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 344-345.

46. Το όνομα Νόννος αναφέρεται λ.χ. σε επιγραφές της Κορίνθου και των Θεσπιών, βλ. LGPN IIIA και IIIB αντίστοιχα. Από την ίδια με το Κισσίς ρίζα μαρτυρούνται βέβαια άλλα θηλυκά ονόματα, όπως λ.χ. το Κισσώ σε επιγραφές του Τάραντα και της Ηράκλειας, βλ. LGPN IIIB του 4ου-3ου αι. π.Χ.

47. Βλ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* 131, αρ. 43 (απλή μνεία): Lagogianni-Georgakarakos, *Portraits* 100-101, αρ. 149, πίν. 63 (SEG 48 [1998] 880). Απλή μνεία του αναγλύφου παραθέτει και η Maria Alexandrescu-Vianu, «Les stèles funéraires de la Macédoine romaine», *Dacia* 19

με μια μικρή διαφοροποίηση στον τονισμό, καθώς εκδίδουν Δουλαῖος.⁴⁸ Αυτοψία και φωτογραφία επιτρέπουν την παρατήρηση ότι το έκτο γράμμα του ονόματος δεν είναι το *ιώτα* αλλά το *ρω*. Το όνομα Δούλαρος, όπως και το υποτιθέμενο Δουλαῖος, είναι αμάρτυρο στις επιγραφές της Μακεδονίας, σε επιτύμβια όμως επιγραφή της εποχής του Αδριανού, που προέρχεται μάλλον από το Μεσημέρι, μαρτυρείται το συγγενικό όνομα Δουλαρίων.⁴⁹ Πρόκειται δηλ. για ένα ακόμη θρακικό όνομα που παράγεται από γνωστή ρίζα *Dula-*, από την οποία τεκμηριώνεται επιγραφικά ολόκληρη οικογένεια ονομάτων, όπως τα ονόματα *Dula / Δούλης, Ασδούλης, Δουλαζένης, Δουλαρίων* κλπ.⁵⁰ Συνεπώς η επιγραφή αναγνωστέα ως εξής:

Δούλαρος ☉ Αὐρ(ηλίω) Ὑλλω
 τῶ πατρὶ καὶ Ζωσῶ τῆ
 μητρὶ μνήμης χάριν.
 *

12. Από τη Νεοκαισάρεια του Πόντου στη Θεσσαλονίκη (SEG 47 [1997] 977 – εικ. 11)

Το 1979 ο Ευθύμιος Τσιγαρίδας και η Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα δημοσίευσαν το παρακάτω κείμενο μιας επιτύμβιας επιγραφής, την οποία χρονολόγησαν τον 4ο αι. μ.Χ.⁵¹

(1975)· πρβλ. Tataki, *Roman Presence* αρ. 89.420. Η Lagogianni-Georgakarakos το χρονολογεί στις αρχές ή τις πρώτες δεκαετίες του 3ου αι. μ.Χ. («frühseverisch») με βάση την κόμμωση εποχής Ιουλίας Δόμνας πρβλ. SEG (πρώιμος 3ος αι. μ.Χ.) και LGPN, Tataki (3ος αι. μ.Χ.).

48. Βλ. LGPN IV, λ. Δουλαῖος.

49. Βλ. G. Seure, «Voyage en Thrace», BCH 25 (1901) 318, αρ. 8· G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines. Musées Impériaux Ottomans* (Κωνσταντινούπολη 1914) τόμ. III, αρ. 1049· D. Dimitrov, «Das Porträt auf den Grabstelen römischer Zeit in Nordostmakedonien», BIA Bulg 13 (1939) αρ. 62, εικ 86· Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* 207-208, αρ. 154· Lagogianni-Georgakarakos, *Porträts* 86-87, αρ. 101, πίν. 43· A. Rüschi, «Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien», Jdl 84 (1969) 151, αρ. R13, εικ. 78. Οι Λαγογιάννη, Rüschi και D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (Βιέννη 1957) 152 δεν συζητούν καθόλου την προέλευση του λίθου, διατηρώντας εκείνη που δίνει ο Seure, ο οποίος την είδε στη Θεσσαλονίκη. Αντίθετα ο Mendel δέχεται ότι το ανάγλυφο προέρχεται από το Μεσημέρι.

50. Για αυτήν την οικογένεια ονομάτων βλ. Detschew, *Sprachreste* (βλ. σημ. 49), 152.

51. Η πλάκα, η οποία φυλάσσεται σήμερα στο Α.Μ.Θ. με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 11502, βρέθηκε στη δυτική νεκρόπολη (δεν δηλώνεται ο τόπος προέλευσης). Αποτελείται από γκρίζο, χοντρόκοκκο μάρμαρο και είναι κομμένη λοξά στο πάνω μέρος και κτυπημένη στην κάτω πλευρά. Η πίσω όψη και οι πλάγιες πλευρές της είναι αδρά δουλεμένες. Διαστάσεις:

Κράτια Πον-
 τική Νεο-
 καισαρησί-
 4 α ἐνθάδε
 ὡς κεῖτε. ὕ

Οι δύο ερευνητές θεώρησαν ότι η νεκρή ήταν μια γυναίκα που έφερε το όνομα Κράτια και ότι καταγόταν από τη Νεοκαισάρεια του Πόντου. Για το όνομά της παρέπεμψαν σε επιγραφές πόλεων της Μ. Ασίας, και ειδικότερα του Βυζαντίου και της Εφέσου, όπου παραδίδονται οι τύποι Κράτεια (Κράτεια) και Κρατεια αντίστοιχα.⁵² Αυτή η πειστική ερμηνεία αμφισβητήθηκε έμμεσα από ένα λήμμα της νέας προσωπογραφίας των Ρωμαίων της Μακεδονίας που δημοσίευσε η Αργυρώ Τατάκη πριν από μερικά χρόνια, όπου το όνομα Κράτια εκλήφθηκε ως *nomen gentis* και το Ποντική ως *cognomen* της νεκρής.⁵³ Στο πλαίσιο μιας βιβλιοκρισίας του έργου, ο ίδιος απέρριψε την ερμηνεία αυτή υιοθετώντας την άποψη των πρώτων εκδοτών ότι τα ονόματα Ποντική και Νεοκαισαρησία χρησιμοποιούνται ως εθνικά της νεκρής,⁵⁴ χωρίς ομολογουμένως να τεκμηριώσω τούτη την ερμηνεία επιγραφικά, πράγμα αναγκαίο πολύ περισσότερο που στην λατινική ονομαστική υπάρχει πράγματι όνομα γένους *Cratius*.⁵⁵ Μικρή έρευνα

ύψος 0,425 μ., πλάτος 0,32 μ., πάχος 0,04 μ. Ύψος γραμμάτων 0,025-0,03 μ., διάστιχα 0,022 μ. Ευθ. Τσιγαρίδας και Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα μνημεία της Θεσσαλονίκης* (Θεσσαλονίκη 1979) 69, αρ. 38 και φωτ. (L. και J. Robert, *BullÉpigri* 1980, 315· SEG 47 [1997] 977).

52. Τα παραδείγματα έχουν στο μεταξύ αυξηθεί αισθητά, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει εύκολα φυλλομετρώντας τους τόμους του *LGPN I-VA*. Ιδιαίτερα ο τύπος Κράτεια παραδίδεται ήδη από την ελληνιστική εποχή σε μεγάλο αριθμό ελληνικών πόλεων, όπως την Κάλυμνο, την Κω, τη Μήλο, πόλεις της Κύπρου (Αμαθούντα, Σαλαμίνα, Χύτροι), τη Χαλκίδα, την Αθήνα, τη Λευκάδα, τη Γόρτυνα, τις Φερρές, τη Θήβα, τους Δελφούς και τη Βέροια. Όσον αφορά την ανάγνωση του ονόματος οι πρώτοι εκδότες διαβάζουν Κράτια, ενώ το ζεύγος Robert και οι εκδότες του SEG Κρατία.

53. Πρβλ. Tatakis, *Roman Presence* αρ. 173.1.

54. Βλ. Π.Μ. Νίγδελης, «Μια προσωπογραφία των Ρωμαίων της Μακεδονίας: Addenda και corrigenda», *Εγνατία* 13 (2009) 31.

55. Βλ. σχετικά Η. Solin και Ο. Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum* (δεύτερη αναθεωρημένη έκδοση, Hildesheim-Zurich-Nέα Υόρκη 1994· πρώτη έκδοση 1988) 63. Το ίδιο καλά είναι μαρτυρημένο ως *cognomen* στις ελληνικές επιγραφές

στις ελληνικές επιγραφές έδειξε πράγματι ότι η εκφορά ενός εθνικού με τον τύπο Ποντικός + εθνικό (πόλης του Πόντου), δεν είναι αμάρτυρη. Τούτο λ.χ. συμβαίνει με δύο επιγραφές. Η πρώτη είναι η επιτύμβια επιγραφή ενός νομικού από την Αμάσεια που πέθανε ίσως στην Έφεσο και ο οποίος αυτοπροσδιορίζεται ως Λούκιος Ειούτιος Ήλις, Ποντικός Άμασινός.⁵⁶ Η δεύτερη βρέθηκε στη Θήβα της Αιγύπτου όπου αναφέρεται κάποιος Ίάσιος Ποντικός Νεοκαισαρ[εύ]ς, πρόκειται δηλ. για έναν συμπατριώτη της Κρατίας.⁵⁷ Συνεπώς η νεκρή της επιτύμβιας στήλης της Θεσσαλονίκης είναι μια ακόμη Μικρασιάτισσα που μετανάστευσε στην πόλη –για λόγους που αγνοούμε– κατά την ύστερη αρχαιότητα, όπως άλλοι κάτοικοί της, από τη μητρόπολη του Πόντου και έδρα του ομώνυμου κοινού, τη Νεοκαισάρεια (σημ. Niksar), όπως ορθά είχαν δεχθεί οι πρώτοι εκδότες.⁵⁸ Αξιοπρόσεκτο είναι επίσης ότι η επιτύμβια επιγραφή της Θεσσαλονίκης αποτελεί την πρώτη και μοναδική μαρτυρία που διαθέτουμε για τον τύπο του εθνικού Νεοκαισαρησία.

*

13. Αύρηλιος Λυσίμαχος ό πριν Άμμιανοῦ (AnnÉpigr. 2006, 1324 – εικ. 12)

Η χρονολόγηση μιας σαρκοφάγου της πόλης ή καλύτερα της επιγραφής της, που αγόρασαν για τον εαυτό τους κάποιος Εδεσσαίος ονόματι Αύρηλιος Λυσίμαχος ό πριν Άμμιανοῦ και η γυναίκα του Αύρηλία Έπιζένη στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ., προκάλεσε την αντίρρηση του Μ. Sève. Ο τελευταίος στη βιβλιοκρισία του βιβλίου μου *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, όπου και δημοσιεύθηκε η επιγραφή, λόγω της διατύπωσης ό πριν Άμμιανοῦ και του gentile Αύρηλιος παρατηρεί ότι η επιγραφή πρέπει να χρονολογηθεί μάλλον στο α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., και μάλιστα λίγο μετά το 212 μ.Χ. σύμφωνα με την ονομαστική φόρμουλα του πρώτου στίχου της, εννοώντας προφανώς τη διατύπωση ό πριν + γενική πατρωνύμου.⁵⁹ Είναι προφανές ότι ο συνάδελφος δεν συνεκτιμά στη χρονολόγησή του ούτε την παλαιογραφία της επιγραφής αλλά ούτε και το υψηλό πρόστιμο των 500.000 δηναρίων που δείχνει

το όνομα Ποντικός, Ποντική. Βλ. ενδεικτικά τον εφηβικό κατάλογο από τη Στύβερρα του 87/88 μ.Χ. (IG X 2.2, 325 II, στ. 71-72): Μ(ἄρκος) Ίνστέιος Ποντι/κός.

56. Βλ. *I.Smyrna* 893.

57. Βλ. J. Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou Syringes à Thèbes* (Mémoires publiés par les membres de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire 42, Κάιρο 1920-1926) 837 [non vidi].

58. Για την ιστορία της Νεοκαισάρειας και τις κατά καιρούς ονομασίες της βλ. *RE XVI* (1935) 2409-2413, λ. Νεοκαισάρεια 2 (W. Ruge).

59. Βλ. *AnnÉpigr* 2006, 1324.

πληθωρισμό προχωρημένης εποχής. Τουλάχιστον στη Θεσσαλονίκη το ποσό αυτό δεν μαρτυρείται ποτέ στο 1^ο μισό του 3ου αι. και πάντως λίγο μετά το 212.⁶⁰ Όμως, και το επιχείρημά του ότι η έκφραση «ὁ πρὶν + γενική πατρωνύμου» μας δεσμεύει για μια χρονολόγηση αμέσως μετά το 212 μ.Χ. δεν ευσταθεί. Και τούτο γιατί στη Μακεδονία, αλλά και σε άλλες περιοχές της ελληνόφωνης Ανατολής, αυτός ο ονομαστικός τύπος εξακολουθεί να είναι εν χρήσει ως και τις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., γεγονός που δεν πρέπει να ξενίζει αν αναλογισθεί κανείς ότι ένας από τους σκοπούς της εισαγωγής του ήταν η διάκριση ομωνύμων μεταξύ τους προσώπων που κατοικούσαν στο ίδιο μέρος, το ποσοστό των οποίων πλήθαινε ολοένα μετά την αναγκαστική υιοθέτηση του ονόματος γένους Αὐρήλιος από όλους σχεδόν τους κατοίκους της αυτοκρατορίας το 212 μ.Χ. με την *Constitutio Antoniniana*.⁶¹ Σε ένα απόσπασμα διαθήκης, όπως είναι συνήθως οι επιγραφές των σαρκοφάγων, ιδιαίτερα στον 3ο αι. μ.Χ., τέτοια σχολαστικότητα θα ήταν όχι μόνον επιθυμητή αλλά και επιβεβλημένη για την αποφυγή αβάσιμων διεκδικήσεων στηριζόμενων σε απλή συνωνυμία, ακόμη και αν η διαθήκη είχε συνταχθεί πολλά χρόνια μετά την *Constitutio Antoniniana*.

*

14. Η επιτύμβια επιγραφή του Κοπρύλλου (SEG 37 [1987] 587 – εικ. 13)

Στην πίσω πλευρά ενός αναγλύφου, που βρέθηκε στη δυτική νεκρόπολη (περιοχή Ραμόνα) και φέρει σκηνή ταυροκτονίας μπροστά σε σπήλαιο αποτελώντας έτσι τη μοναδική μαρτυρία για τη λατρεία του Μίθρα στη Θεσσαλονίκη, είναι χαραγμένη επιτύμβια επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ. (κατά πάσα πιθανότητα μετά το 212 μ.Χ.).⁶² Το

60. Για τα πρόστιμα στις σαρκοφάγους της Θεσσαλονίκης βλ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 401-403.

61. Βλ. ενδεικτικά τις απελευθερωτικές πράξεις από τη Λευκόπετρα, Ph.M. Petsas, M.B. Hatzopoulos, Lucrèce Gounaropoulou και P. Paschidis, *Inscriptions du sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)* (Μελετήματα 28, Αθήνα 2000) αρ. 108 (μάλλον του 254 μ.Χ.), αρ. 116 (του 309 ή 311 μ.Χ.), αρ. 117 (του 311 μ.Χ.) και αρ. 218 (του 313 μ.Χ.). Το θέμα πραγματεύεται διεξοδικά ο Κ. Μπουραζέλης στο βιβλίο του, *ΘΕΙΑ ΔΩΡΕΑ. Μελέτες πάνω στην πολιτική της δυναστείας των Σεβήρων και την Constitutio Antoniniana* (Αθήνα 1989) 136-148, εξηγώντας τις αιτίες που οδήγησαν στην επιλογή και διατήρηση αυτής της ονομαστικής φόρμουλας ιδιαίτερα στα νομικά κείμενα.

62. Το ανάγλυφο βρέθηκε στις 26 Ιανουαρίου 1973 μέσα σε καμαρωτό τάφο. Πρόκειται για ορθογώνια πλάκα από κιτρινωπό, λεπτόκοκκο μάρμαρο με κυανές φλεβώσεις, από την οποία σώζεται το δεξιό πέρας. Οι διαστάσεις του λίθου είναι: ύψος 0,35 μ., πλάτος 0,305 μ., πάχος 0,045 μ., ύψος γραμμάτων 0,023-0,025 μ. και διάστιχα 0,005 μ. Η βιβλιογραφία του είναι η εξής: Ευτέρπη Μαρκή, «Δύο Μιθραϊκά ευρήματα από τη Θεσσαλονίκη», στο *Αμητός*.

κείμενο της επιγραφής αυτής δημοσιεύθηκε χωρίς φωτογραφία, με ελλείψεις και μικρά παροράματα.⁶³ Συγκεκριμένα από την αρχική δημοσίευση παραλείφθηκαν οι στίχοι 3-5, ενώ το όνομα της αναθέτριας του αναγλύφου αντί για Άντιγόνα αναγνώσθηκε ως Άντιγόνηα, τύπος με τον οποίο ευρητηριάσθηκε επίσης στο LGPN.⁶⁴ Συνεπώς το κείμενό της θα πρέπει να εκδοθεί ως ακολούθως:

Αὐρηλία
 Ἄντιγόνα
 τῶ ἰδίῳ τέ-
 4 νῳ ἐ' κκ
 τῶν ἰδίων
 Κοπρύλλῳ
 μνείας χάριν.

Η επιγραφή παρουσιάζει ενδιαφέρον από διάφορες απόψεις και πρώτα-πρώτα από γραμματική. Αξιοπρόσεκτος λ.χ. είναι ο διαλεκτικός τύπος Ἄντιγόνα αντί του τύπου Ἄντιγόνη. Αυτού του είδους ο σχηματισμός των θηλυκών πρωτοκλίτων τεκμηριώνεται στη Μακεδονία και από άλλες επιγραφές.⁶⁵ Επιγραφικά τεκμηριωμένος είναι επίσης ο διπλασιασμός του ψιλού οδοντικού φθόγγου [k] της

Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, μέρος πρώτο (Θεσσαλονίκη 1987) 487-493, πίν. 99 (SEG 37 [1987] 587). Πρβλ. P. Pachis, «The Cult of Mithras in Thessalonica», στο J.R. Hinnells (επιμ.), *Studies in Mithraism. Papers associated with the Mithraic Panel organized on the occasion of the XVth Congress of the International Association for the History of Religions* (Storia delle Religioni 9, Ρώμη 1994) 230-238 (SEG 44 [1994] 558). Katerina Tzanavari, «The Worship of Gods and Heroes in Thessaloniki», στο D.V. Grammenos (επιμ.), *Roman Thessaloniki* (Θεσσαλονίκη 2003) 257. LGPN IV, λλ. Ἄντιγόνηα και Κόπρυλλος: Tataki, *Roman Presence* αρ. 89.29. C. Steimle, *Religion im römischen Thessaloniki: Sakraltopographie, Kult und Gesellschaft 168 v. Chr. - 324 n. Chr.* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 47, Τυβίγγη 2008) 63-69 (εκτενής συζήτηση του αναγλύφου).

63. Το κείμενο δημοσιεύθηκε από τη Μαρκή, «Δύο Μιθραϊκά ευρήματα» (βλ. σημ. 62) και αναδημοσιεύθηκε χωρίς αλλαγές από το SEG 37 [1987] 587 και τον Pachis, «Cult of Mithras» (βλ. σημ. 62) (βλ. SEG 44 [1994] 558).

64. Βλ. το οικείο λήμμα στο LGPN IV.

65. Για το φαινόμενο αυτό στις επιγραφές της Μακεδονίας βλ. Άννα Παναγιώτου, «Γλωσσικές παρατηρήσεις σε μακεδονικές επιγραφές», *Αρχαία Μακεδονία IV* (1983) [1986] 420-422.

πρόθεσης ἐκ πριν από τον άφωνο οδοντικό φθόγγο [t] επόμενης λέξης.⁶⁶ Από την άποψη του ονομαστικού ο νεκρός φέρει το όνομα Κόπρυλλος που ανήκει στην κατηγορία των κοπρωνυμίων, όπως Κοπρύλος, Κοπρία, Κοπριανή, που απαντούν συχνά σε επιγραφές πόλεων της Μακεδονίας.⁶⁷

*

15. Μια πρόσκληση σε μονομαχικούς αγώνες και θηριομαχίες (SEG 49 [1999] 818)

Ανάμεσα στις προσκλήσεις σε μονομαχικούς αγώνες και θηριομαχίες που δημοσίευσε ο Γ. Βελένης πριν από δεκαπέντε χρόνια, χωρίς πάντως φωτογραφίες, περιλαμβάνεται μια αποσπασματικά σωζόμενη που φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με αριθμό ΜΘ 19477.⁶⁸ Με τη βοήθεια των τριών άλλων ίδιων προσκλήσεων που βρέθηκαν, όπως και η παρούσα, στο δάπεδο του ωδείου της αρχαίας αγοράς, εφόσον το κείμενο όλων τους έχει στερεότυπη δομή και φρασεολογία, συμπληρώνουμε τους δύο πρώτους στίχους της ως εξής:

[Άγαθῆ τύχη]

Ἵπέρ υγείας καὶ σωτη[ρίας καὶ νείκης καὶ αἰωνίου διαμονῆς τῶν μεγίστων]
καὶ θειοτ[άτων κυρίων ἡμῶν ἀηττήτων αὐτοκρατόρων-----]
ΠΟ -----

*

16. Ένας τηβεννοφόρος Θεσσαλονικιός (*AnnÉpigr* 2006, 1301 – εικ. 14, 15)

Ανάμεσα στα πιο ενδιαφέροντα ανάγλυφα που περιλαμβάνει ο τόμος *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* είναι εκείνο που βρέθηκε στη Δυτική νεκρόπολη (στις 30 Σεπτεμβρίου 1969), κατά την εκσκαφή θεμελίων οικοπέδου επί της οδού Αγίων Πάντων

66. Βλ. Νίγδελος, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 359 και σημ. 16 με βιβλιογραφία.

67. Βλ. τα οικεία λήμματα στο LGPN IV. Για τα κοπρωνύμια στη Μακεδονία βλ. Argyro B. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society* (Μελετήματα 8, Αθήνα 1988) 379, ιδιαίτερα σημ. 312.

68. Η βιβλιογραφία της επιγραφής έχει ως εξής: Γ. Βελένης και Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, «Ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 8 (1994) [1998] 162 (απλή μνεία). Βασιλική Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Επιγραφές Αρχαίας Μακεδονίας. Κατάλογος της Έκθεσης* (Θεσσαλονίκη 1997) 35, αρ. 19 (επίσης απλή μνεία) (βλ. M.B. Hatzoroulos, *BullÉpigr* 1998, 259) και Γ. Βελένης, «Επιγραφές από την αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία VI* (1996) [1999] 1323, σχ. 4 (βλ. SEG 49 [1999] 818· *AnnÉpigr* 1999, 1428· *BullÉpigr* 2000, 473. Πρβλ. G. Touchais, «Chronique 1995», *BCH* 120 [1996] 1250).

στην περιοχή Ραμόνα, προκειμένου να θεμελιωθούν εργατικές κατοικίες.⁶⁹ Στο ασύμμετρο ανάγλυφο, το οποίο είχε τοποθετηθεί στον τάφο κάποιου Τίτου Μέμμιου Ύμνου σύμφωνα με τη διαθήκη του, απεικονίζεται αριστερά ένα αγένειος άνδρας κατενώπιον. Δίπλα του, επίσης όρθια, μια γυναικεία μορφή κατενώπιον που είναι ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο το οποίο καλύπτει το πίσω μέρος της κεφαλής της, ενώ μια δεύτερη γυναικεία μορφή, η οποία φέρει επίσης χιτώνα και ιμάτιο να καλύπτει την κεφαλή της, είναι καθισμένη δίπλα της σε κάθισμα με ερεισίχαιρα και ερεισίνωτο. Κατά την πρώτη έκδοση του αναγλύφου θεώρησα ότι ο άνδρας έφερε ιμάτιο,⁷⁰ άποψη που είναι εσφαλμένη. Στην πραγματικότητα ο απεικονιζόμενος φέρει τήβεννο (= toga) και τα χαρακτηριστικά κλειστά ρωμαϊκά υποδήματα, τους calcei. Ενδιαφέρον από πολλές απόψεις παρουσιάζει ο τύπος της τήβεννου που, αν και αδέξια αποδοσμένος σε σχέση με πρότυπα από το ρωμαϊκό χώρο, επιτρέπει έστω την κατά προσέγγιση χρονολόγηση του αναγλύφου. Ειδικότερα ο εικονιζόμενος φορά όχι τη στενή τήβεννο (toga exigua) της ρεπουμπλικανικής εποχής, αλλά τη μεγάλη τήβεννο που συναντούμε για πρώτη φορά στα χρόνια του Αυγούστου. Αυτή καλύπτει τμήμα του δεξιού βραχίονα (bracchio cohibito) και σχηματίζει sinus (καμπύλο απόπτυγμα με στενές επάλληλες πτυχές) που κατεβαίνει ως λίγο πάνω από τα γόνατα. Στο πάνω μέρος του κορμού σχηματίζεται umbo, μια δέσμη δηλ. πτυχώσεων της τήβεννου, πάνω από τη ζώνη (balteus) του εικονιζόμενου. Αυτός ο τρόπος απόδοσης της τήβεννου είναι τρόπον τινά ένας μεικτός τύπος που αντιστοιχεί στους τύπους Ac (31 π.Χ.-37 μ.Χ.) και Ba (1ος αι. μ.Χ.) της τυπολογίας του Goette⁷¹ και ίσως οφείλεται στο ότι ο τύπος της toga με umbo δεν είχε ακόμη επικρατήσει. Κατά συνέπεια, η χρονολόγηση του αναγλύφου μπορεί να τοποθετηθεί είτε στα χρόνια του Αυγούστου είτε των πρώτων διαδόχων του.⁷²

Η κόμμωση και ο τρόπος απόδοσης των χαρακτηριστικών του ανδρικού προσώπου του αναγλύφου είναι ίδια και θυμίζουν έντονα τα αντίστοιχα ενός άλλου ταφικού αναγλύφου που φυλάσσεται στο Α.Μ.Θ. αλλά είναι άγνωστος ο τόπος προέλευσής του, καθώς πρόκειται για παράδοση στο Ελληνικό προξενείο την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας.⁷³ Σε εκείνο κυρίαρχη μορφή είναι κάποιος Ρωμαίος πολίτης (ίσως απελεύθερος), ονόματι [----] Έρωσ που απεικονίζεται σε

69. Βλ. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 295, αρ. 9 και εικ. 62 (M. Sève, *AnnÉpigr* 2006, 1301): Τίτω Μεμμίω Ύμνω / κατά διαθήκην.

70. Βλ. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* (βλ. σημ. 69).

71. Βλ. H.R. Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen* (Μάιντς 1990).

72. Χρονολογία: 1ος αι. μ.Χ. (ο Sève θεωρεί ότι το ανάγλυφο μπορεί να είναι παλαιότερο).

73. Βλ. Εμμ. Βουτυράς, *ΚΓΛΑΜΘ* III, αρ. 536, φωτ. 1648.

ανάγλυφο της εποχής του Αυγούστου με τήβεννο στον τύπο *bracchio cohibito + sinus*. Το τοπικό χρώμα που παρουσιάζει το τελευταίο ανάγλυφο ως προς τον τρόπο απόδοσης των δευτερευουσών μορφών του παραπέμπει στο ακμάζον μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και των αρχών του 1ου αι. μ.Χ. βεροιώτικο εργαστήριο, γεγονός που οδήγησε τον τελευταίο εκδότη του να συζητήσει το ενδεχόμενο της προέλευσής του από τη Βέροια, για να καταλήξει όμως υπέρ της Θεσσαλονίκης, με το επιχείρημα ότι στην πόλη αυτή ήταν εγκατεστημένοι ήδη από τον 1ο αι. π.Χ. πολλοί Ρωμαίοι πολίτες.⁷⁴ Ανεξάρτητα από τη δεσμευτικότητα ή μη του τελευταίου επιχειρήματος,⁷⁵ το ανάγλυφο του Τ. Μεμμίου Ύμνου, που παρουσιάζει σημαντικές ομοιότητες με εκείνο του Έρωτος, αποτελεί από μόνο του ένα επιχείρημα το οποίο θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί υπέρ της άποψης ότι τα δύο μνημεία φιλοτεχνήθηκαν στη Θεσσαλονίκη από το ίδιο εργαστήριο είτε από ντόπιο τεχνίτη είτε από Βεροιαίο που εργαζόταν στην πόλη. Η επανερμηνεία του αναγλύφου ενισχύει τέλος ακόμη περισσότερο την άποψη που διατύπωσα κατά την πρώτη έκδοσή του ότι ο Τ. Μέμμιος Ύμνος ήταν μάλλον Ρωμαίος *ingenuus* ή απελεύθερος Ρωμαίων *ingenui*, παρά ελληνικής καταγωγής που έλαβε τη ρωμαϊκή πολιτεία με τη μεσολάβηση του επαρχιακού διοικητή Πόπλιου Μέμμιου Ρήγλου.

*

17. Οι επιτύμβιες επιγραφές του Καικιλιανού και του Αλεξάνδρου (SEG 46 [1996] 818 και 819 – εικ. 16, 17)

Το Σεπτέμβριο του 1995 βρέθηκε σε οικόπεδο στην οδό Κασσάνδρου 90, ανάμεσα στα άλλα, πλάκα από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο.⁷⁶ Η επιγραφή δημοσιεύθηκε πρόχειρα από τις Δήμητρα Μακροπούλου και Αγγελική Τζιτζιμπάση και επαναδημοσιεύθηκε ως είχε στο *BullÉpigr* και στο *SEG*, εφόσον οι πρώτες εκδότριες δεν

74. Βλ. Εμμ. Βουτυράς, *ΚΓΛΑΜΘ* III, 214, αρ. 536.

75. Το επιχείρημα αυτό θα μπορούσε να ισχύει κάλλιστα και για τη Βέροια, αφού κοινότητα Ρωμαίων συναντούμε στη Βέροια σε τιμητική επιγραφή που ανήγειραν μαζί με τους Βεροιαίους οι *ἐνεκετημένοι* Ψωμαίοι μεταξύ 57-55 π.Χ. προς τιμήν του επαρχιακού διοικητή Λ. Καλπουρνίου Πίσωνα Καισωνίνου, βλ. Λουκρητία Γουναροπούλου και Μ.Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού). Τεύχος Α΄: Επιγραφές Βεροίας* (Αθήνα 1998) αρ. 59.

76. Είναι σπασμένη στην πάνω, την αριστερή και την κάτω πλευρά της. Η πίσω όψη είναι αδρά δουλεμένη. Η επιγραφή φέρει δύο αριθμούς, ΒΕ 204/1 (ΑΓ 3081/1) και ΡΓ 1202, επειδή φυλάσσεται τώρα στη νέα συλλογή της Ροτόντας. Ύψος 0,27 μ., πλάτος 0,20 μ., πάχος 0,095 μ. Ύψος γραμμάτων 0,025-0,03 μ., διάστιχα 0,02-0,025 μ.

δημοσίευσαν τη φωτογραφία της.⁷⁷ Επειδή το κείμενο έχει παραναγνωσθεί,⁷⁸ δίνουμε εδώ την ορθή του ανάγνωση στηριζόμενοι σε αυτοψία και τη φωτογραφία.

[Κ]αικιλλια-
νός Κίσι-^ν
σου ἐτῶν
4 [δ]εκαεπτά.

Στ. 3 ΕΤΩ^Ν lapis.

Η νέα ανάγνωση δείχνει ότι πρόκειται για το επιτύμβιο ενός νεαρού άνδρα (και όχι μιας γυναίκας) ηλικίας δεκαεπτά ετών, του οποίου το όνομα ήταν Καικιλλιανός και το πατρώνυμο Κίσσοις. Και τα δύο ονόματα είναι νέα στο ονομαστικό της Θεσσαλονίκης. Το πρώτο εξ αυτών παράγεται από το γνωστό στις επιγραφές της πόλης *nomen gentis* Καικίλιος⁷⁹ και την παραγωγική κατάληξη *-ianus*, όπως μεγάλος αριθμός ανάλογων ονομάτων στην ελληνόφωνη Ανατολή.⁸⁰ Το όνομα Κίσσοις τεκμηριώνεται επιγραφικά στη Μακεδονία, αλλά σε πολύ περιορισμένο βαθμό.⁸¹ Για τη Θεσσαλονίκη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον δοθέντος ότι, εκτός από τη συσχέτισή του με το φυτό, θα μπορούσε να παραπέμψει στο ομώνυμο όρος, αλλά είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς τα κριτήρια ονοματοδοσίας του στη

77. Δέσποινα Μακροπούλου και Αγγελική Τζιτζιμπάση, «Σωστική ανασκαφική έρευνα στην οδό Κασσάνδρου 90», *ΑΕΜΘ* 7 (1993) [1997] 361 (βλ. M.B. Hatzopoulos, *BullÉpigr* 1997, 390· *SEG* 46 [1996] 818. Πρβλ. G. Touchais, «Chronique des fouilles», *BCH* 120 [1996] 1253).

78. Το κείμενο που δημοσιεύουν οι ανασκαφείς και επαναλαμβάνεται στα λήμματα των *BullÉpigr* και *SEG* έχει ως εξής: [Κ]αικιλλία/ [-]οσις- /του ἐτῶν / [δ]εκαεπ[τ]ά.

79. Για την επιγραφική του τεκμηρίωση στη Θεσσαλονίκη βλ. Tatakis, *Roman Presence* 154-156, αρ. 110.

80. Για τα ονόματα που σχηματίζονται με τον τρόπο αυτό βλ. Ηλ.Κ. Σβέρκος, «Το επιτύμβιο του Περίτα από το Άργος Ορεστικόν και τα ελληνικά ονόματα με την κατάληξη *-ianός* (*-ianus*) στη ρωμαϊκή Ανατολή», *Ιόνιος λόγος* 2 (2010) 349-365, ιδιαίτερα σελ. 360-363 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Το λήμμα Καικιλλία του *LGNP* IV, που στηρίζεται στην παρούσα επιγραφή, θα πρέπει να απαλειφθεί μετά τις νέες αναγνώσεις.

81. Βλ. *LGNP* IV, λ. Κίσσοις, όπου ευρετηριάζονται επιγραφές από την Αμφίπολη (μέσα 3ου αι. π.Χ.) και τη Βέροια (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Το όνομα παραδίδεται επίσης σε επιγραφές από τη Θάσο, τη Σάμο, τη Νάξο, τη Δήλο, την Αθήνα, τον Κραννώνα, τα Μέγαρα και τη Φιλιππούπολη, βλ. το οικείο λήμμα στα *LGNP* I-IV. Η νέα μαρτυρία θα πρέπει να προστεθεί στο λήμμα Κίσσοις του *LGNP* IV.

συγκεκριμένη περίπτωση. Η προτεινόμενη χρονολόγηση στο χρονικό διάστημα μεταξύ 4ου και 6ου αι. μ.Χ. είναι χαμηλή.⁸² Το σχήμα των γραμμμάτων και η γενική εντύπωση της γραφής παραπέμπουν μάλλον στον 3ο αι. μ.Χ.⁸³

Στο ίδιο με την προαναφερθείσα επιγραφή οικόπεδο βρέθηκε μία ακόμη επιτύμβια πλάκα.⁸⁴ Το όνομα του νεκρού διαβάσθηκε από τις πρώτες εκδότριες στους στίχους 2-3 ως Άλε/[..]δίω.⁸⁵ Επειδή στην αρχή του τρίτου στίχου υπάρχει κενό για τρία γράμματα και από το δεύτερο σωζόμενο γράμμα φαίνεται ίχνος καμπύλης που ξεκινάει από την κάθετη κεραία του γράμματος, η δε απόσταση ανάμεσα στο *ιώτα* και το γωνιώδες *ωμέγα* είναι μεγάλη, θα πρέπει να δεχθούμε ότι το γράμμα είναι το *ρω* και συνεπώς να διαβάσουμε στους στίχους 2-3 Άλε/[ξάν]δρω. Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση του επιτύμβιου, το σχήμα των γραμμμάτων και η γενική εντύπωση της γραφής παραπέμπουν στον 2ο ή τον 3ο αι. μ.Χ.⁸⁶ Τελικά η επιγραφή εκδοτέα ως ακολούθως:

[...^{ca. 7}...]ν Άλε ν -
[ξάν]δρω τ[ῶ] γλυ ν -
[κυ]τάτω τέκνω

82. Ήδη ο Hatzopoulos στο *BullÉpigr* 1997, 390, με βάση τη διατύπωση, θεωρεί ότι η επιγραφή θα πρέπει να είναι «ελαφρώς αρχαιότερη».

83. Χαρακτηριστικά γράμματα το *άλφα* και το *λάμβδα* με τη δεξιά κεραία να εξέχει προς τα πάνω, το τρισκελές *σίγμα* και το γωνιώδες *ωμέγα*. Σύγκρινε με το σχήμα των γραμμμάτων και τη γενική εντύπωση της γραφής της επιγραφής Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 355, αρ. 1, εικ. 80 (α' μισό του 3ου αι. μ.Χ., μάλλον μετά το 212 λόγω του ονόματος γένους *Αύρηλιος*).

84. Πλάκα από λευκό, χοντρόκοκκο μάρμαρο που φυλάσσεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης με αριθμό ευρετηρίου ΒΕ 204/2. Ήταν εντοιχισμένη στην τοιχοποιία σύγχρονου κτηρίου. Ίχνη κόκκινου χρώματος στα γράμματα. Μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,32 μ., μέγιστο σωζ. πλάτος 0,22 μ., πάχος 0,13 μ. Ύψος γραμμμάτων 0,02 μ. και διάστιχα 0,008 μ.

85. Βλ. Μακροπούλου και Τζιτζιμπάση, «Σωστική ανασκαφική έρευνα» (βλ. σημ. 77), 361 χωρίς φωτογραφία (τις ακολουθούν οι Μ.Β. Hatzopoulos, *BullÉpigr* 1997, 390 και οι εκδότες του *SEG* 46 [1996] 819). Πρβλ. G. Touchais, «Chronique des fouilles», *BCH* 120 (1996) 1253.

86. Ήδη ο Hatzopoulos στο *BullÉpigr* 1997, 390 αποδέχεται για την επιγραφή αυτή ότι με βάση τη διατύπωση θα πρέπει να είναι «ελαφρώς αρχαιότερη» του 4ου-6ου αι. μ.Χ. που προτείνουν οι εκδότριες. Χαρακτηριστικά γράμματα της επιγραφής είναι το *άλφα* και το *λάμβδα* με προεξέχουσα τη δεξιά κεραία, τα μηνοειδή *έψιλον* και *σίγμα* και ακόμη το γωνιώδες *ωμέγα*. Σύγκρινε το σχήμα των γραμμμάτων και τη γενική εντύπωση της γραφής με τα αντίστοιχα της επιγραφής από τη Βέροια, *EKM I* (βλ. σημ. 75) αρ. 282 (του 2ου/3ου αι. μ.Χ.).

4 [μν]είας χάριν ὕ
 [ζή]σαντι ἔτη ὕ
 vacat λβ. vacat

*

**18. Astricii versus Castricii στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης
 (IG X 2.1, 241 – εικ. 18)**

Ανάμεσα στο μεγάλο αριθμό των ονομάτων γένους, που παραδίδονται επιγραφικά στη Θεσσαλονίκη, συμπεριλαμβάνεται το όνομα Ἀστρίκιος για πρώτη και μοναδική φορά τόσο στις ελληνικές όσο και τις λατινικές πηγές.⁸⁷ Την παρουσία του γένους στη Θεσσαλονίκη αμφισβήτησε πρόσφατα ο M. Sève, παρουσιάζοντας στην *Année Épigraphique* την οστοθήκη του τέλους του 2ου ή του 3ου αι. μ.Χ. (αρ. ΜΘ 6118 = ΜΘ 2194) που δημοσίευσε ο ίδιος και την οποία είχαν αναθέσει σε κάποιον Ἀνένκλητο η μητέρα του Καστρικία Ἐπιγόνη και τα αδέλφια του Ἐπίγονος και Ὀνησίμη.⁸⁸ Εκεί ο Sève, ακολουθώντας την Τατάκη, παρατηρεί ότι κακώς θεωρώ πως η επιγραφή της οστοθήκης είναι η πρώτη μαρτυρία για την παρουσία του γένους των Καστρικίων στη Θεσσαλονίκη, επειδή το όνομα έφεραν τρεις Θεσσαλονικείς σε εφηβικό κατάλογο της πόλης που ονομάζονταν Καστρίκιος Εὐφρόσυνος, Καστρίκιος Ῥοδινός και Καστρίκιος Φίρμος και όχι Κ(όιντος) Ἀστρίκιος Εὐφρόσυνος, Κ(όιντος) Ἀστρίκιος Ῥοδινός και Κ(όιντος) Ἀστρίκιος Φίρμος, όπως εξέδωσε στο corpus της Θεσσαλονίκης ο Ch. Edson.⁸⁹ Το επιχείρημα της Τατάκη είναι η σπανιότητα του ονόματος, αυτοψία όμως που διενήργησα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης έδειξε ότι οι αναγνώσεις του Edson Κ· Ἀστρίκιος Εὐφρόσυνος, Κ· Ἀστρίκιος Ῥοδινός και Κ· Ἀστρίκιος Φίρμος είναι οι ορθές, επομένως το όνομα δεν θα πρέπει να διορθωθεί.⁹⁰

*

**19. Το επιτύμβιο ανάγλυφο του Διοσκουρίδη
 και η προέλευσή του από την Περαιά (SEG 48 [1998] 850 – εικ. 19)**

Ο αριθμός των επιγραφών που προέρχονται από τη χώρα της Θεσσαλονίκης είναι εξαιρετικά μικρός, όπως δείχνει και μόνον το γεγονός λ.χ. ότι ολόκληρες περιοχές ανατολικά της Θεσσαλονίκης ευρισκόμενες δεν αντιπροσωπεύονται στο

87. Βλ. Solin και Salomies, *RNGCL* (βλ. σημ. 55), 24.

88. Βλ. M. Sève, *AnnÉpigr* 2006, 1303 και Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 302, αρ. 11 και εικ. 64.

89. Βλ. IG X 2.1, 241, στ. 14-16.

90. Βλ. ήδη Π.Μ. Νίγδελης, «Προσωπογραφία» (βλ. σημ. 54), 29-30.

σύνταγμα των επιγραφών του Edson από καμία επιγραφή. Τούτο οφείλεται στο γεγονός ότι για τον τελευταίο το ανατολικό όριο της πόλης ξεκινούσε μόλις από το Μικρό Καραμπουρνάκι και ακολουθούσε πορεία που συναντούσε ανατολικά τις δυτικές υπώρειες του Χορτιάτη.⁹¹ Η σημερινή έρευνα θεωρεί ότι η οριοθέτηση αυτή είναι εξαιρετικά περιορισμένη και ότι, τουλάχιστον στα αυτοκρατορικά χρόνια, η χώρα της Θεσσαλονίκης εκτεινόταν ως και τη Μηχανιώνα.⁹² Έτσι στις αρχαιότητες της χώρας θα πρέπει να προσμετρηθούν και εκείνες της περιοχής της Περαίας. Περιέργως οι τελευταίες αγνοούνται από αρκετούς ερευνητές, μολονότι ήταν καταγεγραμμένες στο ευρετήριο του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνεται ένα επιτύμβιο ανάγλυφο που έστησε στον οικογενειακό τάφο τους η σύζυγος κάποιου Διοσκουρίδη, ονόματι Άφροδιτώ. Για το ανάγλυφο αυτό στο ευρετήριο του Μουσείου υπάρχει η ένδειξη «Εκομίσθη εκ Περαίας ένθα ευρέθη τω 1930».⁹³ Η ένδειξη αγνοήθηκε από νεότερους ερευνητές, όπως τον Α. Rüschi και τη Μαρία Λαγογιάννη που παρουσιάζουν το λίθο να προέρχεται από τη Θεσσαλονίκη.⁹⁴ Στην πραγματικότητα, χάρη σε μια αλληλογραφία του έτους αυτού που είχα την ευκαιρία να δημοσιεύσω με αφορμή την έκδοση μιας άλλης σημαντικής επιγραφής της Περαίας,⁹⁵ γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο προέλευσης του αναγλύφου: τούτο βρέθηκε το 1929 στο χείμαρρο Λιβαδικίου (πρώην Τσαΐρ Τσιφλίκ) δυτικά του σημερινού χωριού και μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ένα έτος αργότερα (1930), από όπου και η σημείωση του ευρετηρίου.

*

20. Ένας έλλογιμώτατος έν Φιλίπποις (SEG 47 [1997] 1011 – εικ. 20)

Στις αποθήκες του Α.Μ.Θ. φυλάσσεται με αριθμό ΜΘ 6821 τμήμα επιτύμβιας πλάκας από υπόλευκο, λεπτόκοκκο μάρμαρο με φαιές φλεβώσεις. Η επιγραφή δημοσιεύθηκε αρχικά από τους Ευθύμιο Τσιγαρίδα και Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, που είδαν το λίθο στο Μουσείο, και στη συνέχεια από τον Denis Feissel ο οποίος,

91. Βλ. IG X 2.1, 274.

92. Για το ανατολικό όριο της Θεσσαλονίκης βλ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 469 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

93. Το ανάγλυφο φυλάσσεται στο Μουσείο Θεσσαλονίκης με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 1207.

94. Βλ. Α. Rüschi, «Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien», *JdI* 84 (1969) 177-178, αρ. R87, εικ. 93 (απλή μνεία)· Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* 120-121, αρ. 31· Lagogianni-Georgakarakos, *Porträts* 70-71, αρ. 73, πίν. 34 (SEG 48 [1998] 850). Τους παραπάνω ακολουθούν οι συντάκτες του LGPN IV, λ. Άφροδιτώ.

95. Π.Μ. Νίγδελης, «Αναζητώντας την αρχαία Ραϊκήλο – Αριστοτέλους, Άθηναίων Πολιτεία 15.2 και μία νέα επιγραφή από την Περαία της Θεσσαλονίκης», *Τεκμήρια* 10 (2011) 103-117.

όπως δηλώνει στο corpus των χριστιανικών επιγραφών της Μακεδονίας που εκπόνησε, στηρίχθηκε μόνον στο απόγραφο του ευρετηρίου το οποίο είναι γραμμένο σε κεφαλαιογράμματη γραφή. Την επιγραφή ξαναδημοσίευσε τελευταία ο Pilhofer, χωρίς αυτοψία και αυτός, υποχρεωνόμενος να επαναλάβει τα κείμενα των Τσιγαρίδα και Feissel.⁹⁶ Η επιγραφή χρονολογείται από τους ερευνητές –με ή χωρίς επιφυλάξεις– τον 5ο-6ο αι. μ.Χ., η δε προέλευσή της είναι άγνωστη. Η αποκατάσταση του κειμένου της αποσπασματικά σωζόμενης επιγραφής οφείλεται στους προηγούμενους ερευνητές, κυρίως όμως στον Feissel. Πρόκειται για τη στήλη που έστησαν στο μνήμα κάποιας χήρας οι γονείς της (σώζεται μόνον το όνομα του πατέρα της, ο οποίος ονομαζόταν *Ευστόργιος*) και δύο πρόσωπα που αναφέρονται στους στίχους 4-5. Το πρώτο εξ αυτών ήταν κάποια *Ἀλεξάνδρα*, ενώ από το δεύτερο έχει σωθεί μόνον η πληροφορία ότι ήταν ὁ πρὶν ἔλλογ[ιμώτατος]. Η ταυτότητα αυτών των τελευταίων και η σχέση τους με τη νεκρή θα μας απασχολήσει παρακάτω. Προηγουμένως θα πρέπει να δούμε το όνομα της νεκρής που παρουσιάζει προβλήματα, λόγω της αποσπασματικής κατάστασης με την οποία μας παραδίδεται.

Για το όνομα της νεκρής έχουν προταθεί ως σήμερα δύο αναγνώσεις. Οι πρώτοι εκδότες εκδίδουν *Φλαβιανή δε[...]*, ενώ ο Feissel διαβάζει *Φλαβίαν ΗΔΕ[---]*.⁹⁷ Η φωτογραφία του λίθου και η αυτοψία, που διενεργήσαμε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, δείχνει καταρχάς ότι το τελευταίο σωζόμενο γράμμα του πρώτου στίχου είναι πράγματι το γράμμα *έψιλον*. Θα μπορούσε συνεπώς να δεχθεί κανείς την ανάγνωση *Φλαβίαν ΗΔΕ[---]*. Όμως, η αποκατάσταση του ονόματος συναρτάται με τη σύνταξη του κειμένου, με άλλα λόγια με το αν θα πρέπει να δεχθούμε ότι ο συντάκτης το εννοεί σε πτώση αιτιατική, υιοθετώντας την αρχαιότερη σύνταξη –όπως δέχεται ο Feissel– παραπέμποντας σε επιγραφή της πόλης που χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ., ή σε δοτική. Επειδή μετά τον τελευταίο σωζόμενο στίχο δεν φαίνεται να υπάρχει άλλος, νομίζουμε ότι θα μπορούσε κανείς να προτείνει –με τις επιβαλλόμενες σε αντίστοιχες περιπτώσεις επιφυλάξεις– ότι η επιγραφή έκλεινε με τη φράση *μ[ημόριον]* ή

96. Βλ. Ευθ. Τσιγαρίδας και Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών στα Μουσεία της Θεσσαλονίκης* (Μακεδονική Βιβλιοθήκη 52, Θεσσαλονίκη 1979) 67, αρ. 36, χωρίς φωτ.: Feissel, *Recueil* 162, αρ. 181 (SEG 47 [1997] 1011). Πρβλ. Pilhofer, *Philippi* II, 947-948, αρ. 743 a/G 798.

97. Πιθανολογώντας ότι θα μπορούσε να συμπληρωθεί *exempli gratia* ως *Ἡδε[ῖαν]*. Για την επιγραφική τεκμηρίωση του ονόματος στις επιγραφές της Μακεδονίας βλ. LGPN IV, λ. *Ἡδεία*, όπου ευρετηριάζεται και ο τύπος *Ἡδέα*.

μ[νῆμα ἐποίησαν], πολύ περισσότερο που τα γράμματα παραπέμπουν σε νεότερη χρονολόγηση εκείνης του 3ου αι. μ.Χ. (μάλλον 5ος ή 6ος αι. μ.Χ. κατά τους εκδότες). Η επιφύλαξη αφορά το ότι πριν από τη λέξη *μημόριον/μνημα* θα ανέμενε κανείς κανονικά το οριστικό άρθρο *τό*. Υπό την έννοια αυτή, ο πρώτος στίχος της επιγραφής θα μπορούσε να αναγνωσθεί και συμπληρωθεί ως εξής: *Φλαβιανῆ ΔΕ [----τῆ γυναικι/τῆ γαμετῆ]*.⁹⁸

Η συνάφεια των τριών πρώτων στίχων της επιγραφής με τους επόμενους δεν είναι εκ πρώτης όψεως σαφής, όπως παρατηρεί ο Feissel, θα μπορούσε ωστόσο να πιθανολογήσει κανείς ότι η Αλεξάνδρα και ο άνδρας, το όνομα του οποίου ακολουθεί, ήταν συγγενείς, ίσως αδέρφια ή η αδελφή και ο γαμβρός της νεκρής που συνέβαλαν με τους γονείς τους στην αγορά του τάφου και τον ενταφιασμό. Σε κάθε περίπτωση βρισκόμαστε μπροστά σε μια σημαντική οικογένεια της Μακεδονίας, όπως δείχνει και μόνον το όνομα *Φλαβιανῆ* της νεκρής. Τη σημασία της οικογένειας αφήνει να εννοηθεί επίσης ο χαρακτηρισμός *ἐλλογιμώτατος* (λατ. *facundissimus*) που έφερε ο αδελφός ή γαμβρός της. Ο τίτλος αυτός, ο οποίος δηλώνει τη ρητορική ευγλωττία ενός προσώπου, χρησιμοποιείται συστηματικά από το β' μισό του 5ου αι. ως τις αρχές του 7ου αι. μ.Χ. και αποδίδεται στις γραμματειακές πηγές σε δικηγόρους, *togati*, *fisci patroni* ή *judices*.⁹⁹ Στις δημόσιες επιγραφές της Μ. Ασίας, που χρονολογούνται κατά κανόνα από τα μέσα του 5ου έως και τον 6ο αι. μ.Χ. και από την οποία προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά όλα τα διαθέσιμα επιγραφικά παραδείγματα, ο τίτλος προσδιορίζει συνήθως πρόσωπα που αποκαλούνται *σχολαστικοί*, δηλ. δικηγόροι, και ταυτόχρονα φέρουν άλλοτε το αξίωμα του *πατρὸς* (*τῆς πόλεως*) και άλλοτε εκείνο του *ἐκδίκου*. Το πρώτο δηλώνει, όπως είναι γνωστό, τον ενιαύσιο ανώτατο άρχοντα ορισμένων πόλεων που ήταν υπεύθυνος για τη διαχείριση των δημοσίων οικονομικών μιας πόλης, κυρίως δε για την εκτέλεση δημοσίων οικοδομικών προγραμμάτων που εκτελούνταν ύστερα από έγκριση του επαρχιακού διοικητή, ενώ το δεύτερο *ad hoc* διορισμένο άρχοντα με νομικές γνώσεις στον οποίο οι πόλεις συχνά ανέθεταν την υπεράσπιση των συμφερόντων τους ενώπιον της επαρχιακής ή της κεντρικής διοίκησης, όταν αναφύονταν νομικά προβλήματα.¹⁰⁰ Η αποσπασματική

98. Το όνομα της γυναίκας θα μπορούσε να είναι κάποιο από τα μαρτυρημένα στις επιγραφές της Μακεδονίας ονόματα που αρχίζουν από ΔΕ, βλ. *LGPN IV*.

99. Βλ. E. Hanton, «Lexique explicatif du Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure», *Byzantion* 4 (1927-1928) 84.

100. Για παραδείγματα βλ. ενδεικτικά Charlotte Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity* (*JRS Monographs* 5, Λονδίνο 1989) 42 (μέσα του 5ου αι. μ.Χ.): + ἐπὶ εὐτυχίᾳ τῆς λαμπραῶς

κατάσταση, με την οποία παραδίδεται το δεξιό τμήμα της επιγραφής, δεν αφήνει περιθώρια για ασφαλή συμπλήρωση και συνεπώς η ιδιότητα του ανώνυμου έλλογιμωτάτου παραμένει αδιευκρίνιστη. Βέβαιο είναι, αντίθετα, ότι η όποια ιδιότητά του συνδέεται με την πόλη των Φιλίππων, εφόσον η αρχή του έβδομου στίχου της επιγραφής διαβάζεται με βεβαιότητα ως [ἐν Φι]λίπποις, όπως είχαν συμπληρώσει διστακτικά το στίχο οι πρώτοι εκδότες.¹⁰¹ Αυτός ο τοπικός προσδιορισμός, σε συνδυασμό με το επίρρημα πρίν, εμβάζουν στον πειρασμό να συνδέσουμε το πρόσωπο με κάποιο από τα προαναφερθέντα δημόσια αξιώματα, αλλά στην περίπτωση αυτή θα ανέμενε κανείς μάλλον την πρόθεση ἀπό (= ex). Το πιθανότερο είναι ο άνδρας να είχε ιδιωτεύσει ως δικηγόρος στους Φιλίππους και τη στιγμή της ανάθεσης της επιγραφής να είχε πλέον αποχωρήσει από την ενεργό δράση. Με την παρούσα κατάσταση της επιγραφής, αγνοούμε επίσης αν η οικογένεια μετώκησε στη Θεσσαλονίκη ή αν καταγόταν από αυτήν και ο έλλογιμωτάτος έδρασε για κάποιο διάστημα της ζωής του στους Φιλίππους, ή αν απλώς η επιγραφή μεταφέρθηκε στα νεότερα χρόνια, όπως άλλες, από τους Φιλίππους στη Θεσσαλονίκη.¹⁰² Το κείμενο της επιγραφής αναγνωστέο και συμπληρωτέο ως εξής:¹⁰³

[Σ]ταυρουπολιτῶν μητροπό(λεως) καὶ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς πόλης ἀναινεώθη / + ἐπὶ Φλ(αοῦ)ίου Ἀμπελίου τοῦ ἔλλογιμ(ωτάτου) σχο(λαστικοῦ) κ(αὶ) πατρὸς, ἰνδ(ικτίωνος) ἢ και Ch.B. Welles, «The Inscriptions», στο C.H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis* (New Haven, Conn., 1938) 469, αρ. 275 (447 μ.Χ.): + σπουδῆ καὶ / προνοία Φλ(αοῦ)ίου / Γαυθεντίου / τοῦ ἔλλογιμ(ωτάτου) σχο(λαστικοῦ) / καὶ ἐκδίκου ἢ στοὰ / ἐκ θεμελίων ἐκτίσ/θη τῷ ἰφ' ἔτι / Δίου, / χρόνων πρῶ/της ἰνδ(ικτίωνος). Για τα καθήκοντα του πατρὸς τῆς πόλεως βλ. Charlotte Roueché, «A New Inscription from Aphrodisias and the Title Pater tes Poleos», *GRBS* 20 (1979) 173-185· A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'Empire protobyzantin* (Travaux et Mémoires du Centre de Recherche d'Histoire et Civilization de Byzance, Collège de France Monographies 13, Paris 2002) 217 σημ. 156. Για τα καθήκοντα του ἐκδίκου βλ. A.H.M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian* (Οξφόρδη 1940) 244· Laniado, *Recherches* (ό.π.) 33 σημ. 68, 34.

101. Οι Τσιγαρίδα, *Κατάλογος χριστιανικών επιγραφών* (βλ. σημ. 96), διαβάζουν [Φιλ]ίπποις, ενώ ο Feissel, *Recueil [...]*πποις. Όπως προκύπτει από τη φωτογραφία, τα ελλείποντα γράμματα στην αρχή του στίχου είναι δύο και το μόνο από τα σωζόμενα γράμματα του ονόματος της πόλης που δεν παραδίδεται ακέραιο (σώζεται μόνον η τριγωνική κορυφή του και ακρέμονας, αλλά συμπληρώνεται με βεβαιότητα) είναι το λάμβδα.

102. Βλ. σημ. 8.

103. Το κριτικό υπόμνημα της επιγραφής έχει ως εξής: Στ. 1 Φλαβιανῆ δε [--] Τσιγαρίδα· Φλαβίαν ΗΔΕ (e.g. Ἡδε[ῖαν])[--γυναῖκα ?] Feissel || Στ. 2 μητ[ρὸς -- οἶ] Τσιγαρίδα· μνη[ήμης -- οἶ] Feissel || Στ. 3 πατέρες εὐστόρ[γως --] Τσιγαρίδα· πατέρες Εὐστόρ[γιος και -- μετά?] Feissel

- ‡
 Φλαβιανῆ ΔΕ [-----τῆ γυναικί/γαμετῆ]
 τοῦ τῆς ὀσίας μν[ήμης -----nomen-----οἰ]
 πατέρες Εὐστόρ[γιος καὶ --nomen-- μετὰ]
 4 Ἀλεξάνδρας καὶ [----nomen/nomina-----]
 [τ]οῦ πρὶν ἔλλογ[ιμωτάτου -----]
 [ἐν Φι.]λίπποις μ[ημόριον/νῆμα ἐποίησαν;]
 *

21. Το επιτύμβιο ανάγλυφο της Βιθυνίας (SEG 48 [1998] – εικ. 21)

Η επιγραφή ενός επιτυμβίου αναγλύφου άγνωστης προέλευσης που φυλάσσεται στο Α.Μ.Θ. (αρ. ΜΘ 2200) δυσκόλεψε τους ερευνητές και ειδικότερα την πρώτη εκδότρια Μαρία Λαγογιάννη, αλλά και τους συντάκτες των επιγραφικών επιθεωρήσεων *Bulletin Épigraphique* και *Supplementum Epigraphicum Graecum*.¹⁰⁴ Ὑστερα από αυτοψία καταλήξαμε στο ακόλουθο κείμενο:

A n a g l y p h u m	X α̣ ί ρ ε τ ε
---------------------	----------------------------------

[A]ῤ̣ορήλ[ιος] ζῶν ἑαυτῶ καὶ Β<ε>ιθ[υ]νία τῆ γυ-
 [ναικί μ]νήμης χάριν ἔτους θνσ'.

Στ. 1 ἑαυτ.. καὶ Β..θνια Λαγογιάννη, Lagogianni-Georgakarakos | initio [-----] N, Hatzopoulos και Sverkos | Β[ε]ιθ<υ>νία Mihailov· Βε̣ιθ[υ]νία Hallof apud SEG 48 [1998]· ἑαυτ[οῦ] καὶ Βε̣ιθ[υ]νία Hatzopoulos || Στ. 2 ἔτους ... Λαγογιάννη, Lagogianni-Georgakarakos | ἔτους ενσ' Hatzopoulos.

|| Στ. 5 ἔλλογ[ιμ(ωτάτου)--] Τσιγαρίδα· ἔλλογ[ιμωτάτου --] Feissel || Στ. 6 [--Φιλ]ίπποις μ[ι-] Τσιγαρίδα· [...]πποις μ[ι-] Feissel.

104. Βλ. Λαγογιάννη, *Πορτραίτα* 116, αρ. 25 (G. Mihailov apud SEG 35 [1985] 815) και Lagogianni-Georgakarakos, *Porträts* 107, αρ. 141, πίν. 61 (M.B. Hatzopoulos, *Bull'Épigr* 1999, 365· El. Sverkos, SEG 48 [1998] 879).

Η νέα ανάγνωση της τελευταίας λέξης δείχνει ότι το ανάγλυφο θα πρέπει να χρονολογηθεί το έτος 252. Το σχήμα των γραμμάτων, η γενική εντύπωση της γραφής και κυρίως η ανάγνωση του ονόματος γένους Αύρηλιος ενισχύουν την άποψη ότι το έτος αυτό είναι το 252ο έτος της ακτιακής χρονολογικής περιόδου, με άλλα λόγια το 220/221 μ.Χ., και ότι η επιγραφή και το ανάγλυφο δεν θα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ., όπως υπέθεσε η πρώτη εκδότρια.

*

22. Η χρονολόγηση ενός βωμού (SEG 50 [2000] 644 – εικ. 22)

Πριν από μερικά χρόνια δημοσιεύθηκε ένας ταφικός βωμός από τη Θεσσαλονίκη που φυλάσσεται σήμερα στο Α.Μ.Θ. με τον αριθμό ΜΘ 21574. Οι πρώτοι εκδότες¹⁰⁵ διάβασαν με επιτυχία την πολύ φθαρμένη επιγραφή που ήταν ελεύθερα γραμμένη στην κύρια όψη, από όπου προκύπτει ότι το βωμό αφιέρωσε κάποια Φοιβιανή στο νεκρό σύζυγό της Γούρα συνάντησαν όμως δυσκολία –δικαιολογημένα– στην ανάγνωση γραμμάτων που ήταν χαραγμένα πάνω από το κυμάτιο. Εκεί διέκριναν, με κάποιες επιφυλάξεις, τα γράμματα ΑΝ ή Α και σε κάποια απόσταση το γράμμα Τ. Η ερμηνεία των γραμμάτων αυτών παρέμεινε ζητούμενο. Μόνη η Simone Follet στην παρουσίαση της επιγραφής στην *Année Épigraphique* θεώρησε ότι πρόκειται για την έκφραση Ἀγαθῆ τύχη και πρότεινε με επιφύλαξη για τον πρώτο στίχο τη συμπλήρωση [Ἀ(γαθῆ)] Τ(ύχη). Αυτοψία στο Μουσείο και φωτογραφία με έπεισαν ότι τα επίμαχα γράμματα είναι τα Α, Ν και Τ και ότι η επιγραφή αναγνωστέα ως εξής:

Α Ν Τ
C y m a t i u m
Φοιβιανῆ Γούρα
τῶ ἀνδρὶ ἐκ
4 τῶ[ν ἐ]αυτῆς
μν[ήμ]ης χάριν
[καὶ ἐαυ]τῆ ζῶσα.

105. Την επιγραφή δημοσίευσαν για πρώτη φορά οι Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Ηλ. Σβέρκος, «Ενεπίγραφοι ταφικοί βωμοί από τη Θεσσαλονίκη», *Τεκμήρια* 5 (2000) 20-22, αρ. 6 και φωτ. (Simone Follet, *AnpÉpigr* 2000, 1318· A. Chaniotis, *SEG* 50 [2000] 644) και την επαναδημοσίευσε η Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του Κοινού των Μακεδόνων* [Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 84, Αθήνα 2002] 182, αρ. 141, πίν. 21, 89). Πρβλ. *LGN IV*, λλ. Γούρας και Φοιβιανή.

Στ. 1 in initio ΑΝ ή Α Αδάμ-Βελένη, Σβέρκος | in fine Τ Αδάμ-Βελένη, Σβέρκος [Α(γαθῆ)] Τ(ύχη) ? Follet· δεν εκδίδεται από Βελένη.

Η ανάγνωση αυτή σημαίνει ότι η συμπλήρωση της Follet είναι αδύνατη. Άλλωστε η συμπλήρωση αυτή καθεαυτήν νοσεί, όχι μόνο γιατί κανείς από τους ταφικούς βωμούς της Θεσσαλονίκης δεν αρχίζει με την έκφραση ἀγαθῆ τύχη, αλλά και γιατί θα ήταν περίεργο να την εμπεριέχει γενικά. Η μόνη δυνατή λύση είναι, κατά τη γνώμη μου, τα γράμματα να δηλώνουν κάποιο έτος και ειδικότερα το έτος θανάτου του Γουρα. Στους βωμούς της Θεσσαλονίκης η πρακτική αυτή είναι συνήθης, με το έτος να δηλώνεται είτε στην αρχή του κειμένου¹⁰⁶ είτε στο τέλος,¹⁰⁷ πάντοτε όμως με τη χρήση της λέξης έτους. Η μόνη περίπτωση χρονολογημένου ταφικού μνημείου που μου είναι γνωστή και στην οποία προτάσσονται οι αριθμοί οι οποίοι δηλώνουν τη χρονιά του θανάτου, χωρίς να συνοδεύονται από τη λέξη έτους, είναι μια οστοθήκη της πόλης που χρονολογείται το 221-222 μ.Χ.¹⁰⁸ Αν η ερμηνεία που προτείνουμε είναι ορθή, η επιγραφή και ο βωμός θα πρέπει να χρονολογηθούν όχι γενικά στο 2ο/3ο αι. μ.Χ., όπως δεχόταν ως σήμερα η έρευνα, αλλά το έτος 351 της μακεδονικής μάλλον χρονολογικής περιόδου, δηλ. το έτος 203-204 μ.Χ.

*

23. Νικολαΐς και Νικόλας (SEG 52 [2002] 633 – εικ. 23)

Ένας ανεπίγραφος ταφικός βωμός του 3ου αι. μ.Χ., που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη και φυλάσσεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης με αρ. ευρετηρίου ΜΘ 19725, προβλημάτισε τους ερευνητές λόγω της κακής διατήρησης του κειμένου του. Στην κύρια όψη του βωμού υπάρχουν τρία ανάγλυφα πορτρέτα σε δύο σειρές, ενώ στην αριστερή πλευρά δύο ανάγλυφες παλάμες, σύμβολο πρόωρου ή βίαιου θανάτου. Τα πορτρέτα είναι διατεταγμένα ως εξής: δύο στην πάνω σειρά (ζευγάρι άνδρα και γυναίκας;) και ένα στην κάτω (πρόκειται για μορφή νεαρού παιδιού). Φέρουν και οι τρεις χιτώνα και ιμάτιο. Δημοσιεύω παρακάτω το δικό μου κείμενο και στο κριτικό υπόμνημα τις αναγνώσεις που έχουν προταθεί κατά καιρούς από άλλους ερευνητές.

Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 105) 186, αρ. 155, πίν. 93 (Α. Chaniotis, SEG 52 [2002] 633)· Ioanna Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Untersuchungen zur Sepulkralkultur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West*

106. Βλ. ενδεικτικά IG X 2.1, 483, 503, 805 και 806.

107. Βλ. ενδεικτικά IG X 2.1, 112, 506.

108. Βλ. IG X 2.1, 492.

(Peleus Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 15, Μάνχαϊμ - Möhnesee 2002) 247, αρ. ThN8.

[Γ]ο[υ]λις Νικολα[ίδι]
 [κ]αί Νικόλ[α] τοῖς
 τέκνοις έαυτῆς μ[ν]-
 c y m a t i u m
 4 ίας χάριν. ^{vacat}
 a n a g l y p h u m

Στ. 1 Ο.ΛΙΣΝΙΚΟΛ. Βελένη[Γ]ο[ύ]λις Νικολα[.]? Chaniotis || Στ. 2 ΛΙΝΙΚΟΛ... Ο Βελένη[κ]αί? ΝΙΚΟΛ.ΙΟΙ Chaniotis || Στ. 3 ΤΕΚΝΑΚΑΙ..^{ca. 3.}..Μ Βελένη[τέκνω? .ΚΛ.Ν.. Chaniotis' τέκνον Spiliopoulou-Donderer || Στ. 4 ΝΙΑΣΧΑΡΙΝ Βελένη[μ/νίας χάριν Chaniotis' μ[νε]/ίας Spiliopoulou-Donderer.

Αμφότερα τα ονόματα των τέκνων της Ιουλίδας, ήτοι Νικολαῖς και Νικόλας, παραδίδονται από επιγραφές πόλεων της Μακεδονίας. Το πρώτο μαρτυρείται στη Βέροια και την Πελαγονία σε επιγραφές του 2ου και 3ου αι. μ.Χ., ενώ το δεύτερο σε επιγραφές από τη Στύβερρα και το κοινό των Βαττυναίων που χρονολογούνται στο 2ο αι. μ.Χ.¹⁰⁹

*

24. Μια επιφανής οικογένεια εθνικών στη Θεσσαλονίκη των αρχών του 4ου αι. μ.Χ. (SEG 53 [2003] 633 – εικ. 24α-β)

Στην ανασκαφή που διενεργήθηκε στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού της Θεσσαλονίκης (1988-1992) βρέθηκε, ανάμεσα στα άλλα, ένα ενδιαφέρον ενεπίγραφο ανάγλυφο, το οποίο φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού με αριθμό ΒΕ 197 (ΑΓ 3004/1). Η χρονολόγηση και το κείμενό του απασχόλησαν την έρευνα επανειλημμένα, αλλά παρά τις βελτιώσεις που σημειώθηκαν στο μεταξύ,¹¹⁰ επανεξέταση του μνημείου απέδειξε ότι υπήρχαν περιθώρια

109. Για την επιγραφική τεκμηρίωση των ονομάτων βλ. LGPN IV, λλ. Νικολαῖς και Νικόλας.

110. Για τη βιβλιογραφία της επιγραφής βλ. Δ. Ναλμπάντης, *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη. Ταφές και ευρήματα* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου 85, Αθήνα 2003) 113 και πίν. 33β-δ, 56, 57 (M. Sève, *AnnÉpigr* 2003, 1590· A. Chaniotis, *SEG* 53 [2003] 633· Νίγδελς, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 390· *SEG* 54 [2004] 809). Κατά τον ανασκαφέα το ανάγλυφο χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση για να καλύψει τον κιβωτιόσχημο τάφο αρ. 93 της ανασκαφής, ο οποίος θα πρέπει να κατασκευάστηκε λίγο

περαιτέρω βελτίωσης όχι μόνον του κειμένου και της ερμηνείας του, αλλά και του αναγλύφου και τελικά της χρονολόγησής του.

Και πρώτα-πρώτα το ανάγλυφο.¹¹¹ Αντίθετα από ό,τι πίστευε ο πρώτος εκδότης, σε αυτό δεν απεικονίζεται ένας έφιππος και ο υπηρέτης του αλλά δύο σημαντικά πρόσωπα, των οποίων δεν έχουν σωθεί βέβαια τα ονόματα, ωστόσο ο τρόπος απεικόνισής τους συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της ταυτότητάς τους. Συγκεκριμένα, στο αβαθές πεδίο του αναγλύφου παριστάνεται αριστερά έφιππη μορφή αγένειου άνδρα με κοντά μαλλιά να φορά κοντό χιτώνα και τήβεννο (μάλλον *trabea*). Το ένδυμα αφήνει ακάλυπτο το δεξιό τμήμα του στέρνου με τον ώμο και το χέρι. Το δεξιό χέρι έρχεται λυγισμένο μπροστά και κρατά στο ύψος του θώρακα στεφάνι. Ο ίππος αποδίδεται με άτεχνο τρόπο σε βηματισμό. Μολονότι δεν υπάρχει εικονιστικό παράλληλο στην τέχνη της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης, τα δεδομένα αυτά και ιδιαίτερα η κοντή τήβεννος, το στεφάνι που κρατά στο χέρι του ο ιππέας και ο βηματισμός του αλόγου παραπέμπουν σε απεικονίσεις Ρωμαίων ιππέων και μάλιστα κατά την *transvectio equitum*, την εορταστική παρέλασή τους που γινόταν στις 15 Ιουλίου στη Ρώμη και είναι γνωστή από μνημεία κυρίως του ιταλικού χώρου.¹¹² Από την άλλη μεριά, η όρθια γενειοφόρα ανδρική μορφή με κοντά μαλλιά απεικονίζεται στο δεξιό τμήμα του αναγλύφου με χειριδωτό χιτώνα και χλαμύδα που πορπώνεται με *fibula* στο δεξιό ώμο, ενώ φέρει ειλητάριο στο δεξιό χέρι. Μορφές με τέτοιο επίσημο ένδυμα απεικονίζονται σε ελάχιστα μνημεία της Θεσσαλονίκης με σημαντικότερο εκείνο της τοιχογραφίας του τάφου του Φλαβίου και της γυναίκας του Ευστοργίας. Το μνημείο χρονολογείται με βάση τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά και την παρουσία του χρίσματος (εμφανίζεται μετά το 320 και επικρατεί στα χρόνια του Μ. Κωνσταντίνου) μεταξύ των ετών 320-340

μετά το 276 μ.Χ., επειδή εντός του βρέθηκε καλά διατηρημένο νόμισμα Πρόβου (276-282 μ.Χ.). Συνεπώς το ανάγλυφο κατασκευάστηκε λίγο πριν από το 276 μ.Χ.

111. Τις συναδέλφους καθηγήτρια Θεοδώρα Στεφανίδου-Τιβερίου και λέκτορα Ελένη Παπαγιάννη, οι οποίες διαλεύκαναν απορίες μου σχετικές με την ερμηνεία του αναγλύφου και μου έκαναν χρήσιμες σχετικές βιβλιογραφικές υποδείξεις, ευχαριστώ και από τη θέση αυτή.

112. Βλ. Ελένη Παπαγιάννη, «Ανάγλυφο Ρωμαίου ιππέα από το Δίον», *ΑΕ* 2012, 132-134 όπου συζητείται αναλυτικά τόσο το ανάγλυφο όσο και τα παράλληλα από άλλες περιοχές. Η ιππική τάξη και ιδιαίτερα τα μέλη της που έφεραν το βαθμό του *perfectissimus* (συνήθως διοικητές επαρχιών) διατήρησαν το κύρος τους ως το τέλος της δυναστείας του Μ. Κωνσταντίνου. Η τάξη εξαφανίζεται στα τέλη του 4ου αι. μ.Χ., βλ. Cl. Lepelley, «Du triomphe à la disparition. Le destin de l'ordre équestre de Dioclétien à Théodose», στο S. Demougin, H. Devijver και Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier (επιμ.), *L'Ordre équestre : Histoire d'une aristocratie (IIe siècle av. J.-C. - IIIe siècle ap. J.-C.)*. Actes du Colloque international, Bruxelles-Leuven, 5-7 octobre 1995 (Ρώμη 1999) 629-646.

μ.Χ. Εκεί ο Φλάβιος παριστάνεται με κοντά μαλλιά να φορά χλαμύδα με επιρράματα και για το λόγο αυτό θεωρήθηκε ότι πρέπει να συσχετισθεί με «κρατικό αξιωματούχο του Μ. Κωνσταντίνου».¹¹³ Από τη Θεσσαλονίκη μας είναι επίσης γνωστή μια ανδρική εικονιστική προτομή χλαμυδοφόρου που χρονολογείται στα χρόνια της δυναστείας του Θεοδοσίου, πιθανόν στην πρώτη δεκαετία του 5ου αι. μ.Χ.¹¹⁴

Το γεγονός ότι η όρθια μορφή του αναγλύφου της ανασκαφής στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φέρει χλαμύδα και fibula επιβάλλει καταρχάς τη χρονολόγησή του το ενωρίτερο την εποχή της δυναστείας του Μ. Κωνσταντίνου. Το σημαντικότερο ερώτημα που τίθεται εδώ είναι αν μπορεί να προσδιορισθεί η ταυτότητα του εικονιζόμενου. Όπως είναι γνωστό, η ταυτότητα προσώπων που απεικονίζονται να φορούν αυτού του είδους την ενδυμασία έχει απασχολήσει παλαιότερους ερευνητές, οι οποίοι οδηγήθηκαν όμως σε αποκλίνοντα συμπεράσματα.¹¹⁵ Σε ό,τι αφορά την τέχνη των επαρχιών, θεωρείται ότι κατά κανόνα η ενδυμασία αποδίδεται σε επαρχιακούς διοικητές (η ταυτοποίησή τους διευκολύνεται ενίοτε από το χρώμα της χλαμύδας, το είδος της fibula, αλλά και το χρώμα και το είδος των επιρραμάτων-segmenta). Όμως η χλαμύδα με κανένα τρόπο δεν αποτελεί αποκλειστικό ένδυμα των διοικητών, καθώς υπάρχουν και ορισμένες περιπτώσεις άλλων κρατικών αξιωματούχων ή ακόμη και επιφανών επαρχιωτών που επιλέγουν τη χλαμύδα χωρίς να κατέχουν κάποιο αξίωμα.¹¹⁶

Σε ό,τι αφορά το ανάγλυφο της Θεσσαλονίκης, αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο όρθιος χλαμυδοφόρος άνδρας απεικονίζεται με ειλητάριο στο χέρι, αντικείμενο που θα μπορούσε να ερμηνευθεί είτε ως πάπυρος που μαρτυρεί την παιδεία του ανδρός είτε ως κωδίκελλος που περιέχει το έγγραφο του διορισμού του σε κρατικό αξίωμα.¹¹⁷ Η αποσπασματική διατήρηση του αναγλύφου δεν μας επιτρέπει να αποφασίσουμε με βεβαιότητα για το αν βρισκόμαστε μπροστά σε έναν επαρχιακό διοικητή (στην περίπτωση αυτή θα υπήρχαν ίσως segmenta στο κάτω τμήμα της χλαμύδας, το πιθανότερο γραπτά) ή έναν άλλον κρατικό αξιωματούχο ή έναν Θεσσαλονικέα αριστοκράτη που επέλεξε να απεικονισθεί με τον τρόπο αυτό.

113. Για την ανάλυση της τοιχογραφίας και τη χρονολόγησή της βλ. Ευτέρπη Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3ου έως μέσα του 8ου αι. μ.Χ.)* (ΤΑΠΑ Αρ. Δημοσ. 95, Αθήνα 2006) 138-140.

114. Βλ. ΚΓΛΑΜΘ III, 192-196, αρ. 522, εικ. 1619-1622 και 1627-1628 (Θεοδώρα Στεφανίδου-Τιβεριού).

115. Βλ. R.R.R. Smith, «Late Antique Portraits in a Public Context: Honorific Statuary at Aphrodisias in Caria, A.D. 300-600», *JRS* 89 (1999) 155-189, ιδιαίτερα 176-178.

116. Βλ. Smith, «Late Antique Portraits» (βλ. σημ. 115) 177 με παραδείγματα.

117. Βλ. Smith, «Late Antique Portraits» (βλ. σημ. 115) 177-178.

Ωστόσο υπάρχουν δύο ενδείξεις που ενισχύουν την πιθανότητα να πρόκειται για κάποιον κρατικό αξιωματούχο, αν όχι για κάποιον επαρχιακό διοικητή. Η πρώτη είναι η εξοικείωσή του με τις διατάξεις της ρωμαϊκής νομοθεσίας της σχετικής με την παραβίαση των τάφων η οποία προκύπτει, όπως είχα την ευκαιρία να εξηγήσω αλλού,¹¹⁸ από τη μοναδική σε επιγραφή της πόλης, αλλά και του ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, απειλητική έκφραση προς επίδοξους παραβάτες του τάφου: *ὅς ἂν δὲ θουληθῆ ἄνῳξε ἢ ἕτερον πτώμα καταθέσσε, τοῦτον αὐτὸν μὲν σταυ/ροῦ ὑποκίστε κινδύνου, τὰ δ' ἐκείνου τῶ ταμείῳ*. Η δεύτερη ένδειξη προέρχεται από μια νέα ανάγνωση του τέλους του πρώτου στίχου της επιγραφής, που έκανα ύστερα από αυτοψία στην ταινία του άνω τμήματος του αναγλύφου, σύμφωνα με την οποία ο χλαμυδοφόρος αφιέρωσε τη στήλη [---ἀδελ]φιδὶ ἐκ τῶν ιδίῳν, δηλ. σε κάποιον ανηψιό του, πράγμα που δείχνει ότι τα δύο πρόσωπα ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις.

Η προαναφερθείσα απειλή της σταύρωσης μας επιτρέπει επίσης να κάνουμε δύο συμπληρωματικές παρατηρήσεις: η πρώτη αφορά τις θρησκευτικές αντιλήψεις του όρθιου ανδρός, εφόσον από μόνη της συνιστά απόδειξη ότι, αντίθετα από το σύγχρονο συμπατριώτη του Φλάβιο, αυτός ήταν εθνικός. Η δεύτερη σχετίζεται με τη χρονολόγηση του αναγλύφου, αφού είναι γνωστό ότι η ποινή της σταύρωσης καταργήθηκε από το Μ. Κωνσταντίνο, άγνωστο πότε ακριβώς, αλλά λογικά μετά τη μεταστροφή του στο χριστιανισμό και –τουλάχιστον με διαθέσιμα δεδομένα– μετά το 314 μ.Χ. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν, αφενός χωρία του *De Caesaribus* ή *Historiae abbreviatae* του Sextus Aurelius Victor (περ. 320-390 μ.Χ.), το οποίο χρονολογείται μεταξύ 358 και 360,¹¹⁹ και της *Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας* του Ερμίου του Σωζομένου (400-450 μ.Χ.),¹²⁰ που αναφέρουν το γεγονός χωρίς όμως να το προσδιορίζουν χρονικά, και αφετέρου το χωρίο της *Epitome Divinarum Institutionum* του Λακτάντιου (240-περ. 320 μ.Χ.) που γράφτηκε μεταξύ 313-316 μ.Χ.,¹²¹ σε συνδυασμό με το

118. Βλ. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 389-390.

119. *De Caes.* 41.4: Denique Constantinus cunctos hostes honore ac fortunis manentibus texit recepitque, eo pius, ut etiam vetus teterrimumque supplicium patibulorum et cruribus suffringendis primus removerit.

120. *Ἐκκλ. Ἱστ.* 1.8.13: Ἀμέλει τοι πρότερον νενομισμένην Ῥωμαίοις τὴν τοῦ σταυροῦ τιμωρίαν νόμῳ ἀνεῖλε τῆς χρήσεως τῶν δικαστηρίων.

121. *Epit. div. inst.* 46.3 (De Christi morte in cruce) [εκδ. H. Heck και A. Wlosock, (Στουτγάρδη 1994)]: Suscepit ergo (ενν. ο Χριστός) id genus mortis, quod solet humilibus inrogari, ut omnibus facultas daret imitandi. Για τη χρονολόγηση του έργου βλ. J. Walter, *Pagane Texte und Wertvorstellungen bei Lactanz* (Hypomnemata 165, Γκαίτινγκεν 2006) 20-21 με την παλιότερη βιβλιογραφία.

επονομαζόμενο *edictum Constantini de accusationibus* της 1ης Ιανουαρίου του 314 μ.Χ., που είναι και η τελευταία διαθέσιμη χρονολογημένη μαρτυρία για την ποινή.¹²² Κατά συνέπεια, λαμβάνοντας υπόψη την ενδυμασία της μορφής και την αναφορά στην ποινή της σταύρωσης, το ανάγλυφο θα πρέπει να χρονολογηθεί στα πρώτα χρόνια του 4ου αι. μ.Χ. και πάντως πριν από το 314. Αν η χρονολόγηση αυτή ευσταθεί, τότε η σημασία του νομίματος του Πρόβου για τη χρονολόγηση του τάφου τον οποίο κάλυπτε το ανάγλυφο δεν θα πρέπει να θεωρηθεί δεσμευτική, όπως θεωρεί ο πρώτος εκδότης, αλλά να σχετικοποιηθεί και το νόμισμα να θεωρηθεί ως κειμήλιο που χρησιμοποιήθηκε σε μια ταφή, η οποία έλαβε χώρα αρκετά αργότερα από την κοπή του αλλά και την κατασκευή του αναγλύφου.

*

25. *Τῶν λαμπροτάτων (Τεκμήρια 9 [2008] αρ. 9 – εικ. 25)*

Επιτύμβια επιγραφή του 470 μ.Χ. δημοσιεύθηκε από την πρώτη εκδότρια ως ακολούθως:¹²³

122. Η χρονολόγηση του διατάγματος δεν είναι πάντως σαφής. Τούτο μας είναι γνωστό από επιγραφικά αντίγραφα του που βρέθηκαν σε πόλεις του ανατολικού τμήματος της αυτοκρατορίας (Λύττος στην Κρήτη, Τλωσ στη Λυκία) και επίσης από τον *Codex Theodosianus* (CTh IX.5.1: *In servis quoque vel libertis, qui dominos aut patronos accusare aut deferre temptaverint, professio tam atrocis audaciae statim in admissi ipsius exordio per sententiam iudicis comprimatur ac denegata audientia patibulo adfigatur*) και τον *Codex Justinianus* (CJ IX.8.3). Σύμφωνα με την πληροφορία του CTh, ο νόμος εξεδόθη από τον Κωνσταντίνο Kal. Ianuar. Volusino et Anniano cons. δηλ. την 1η Ιανουαρίου του 314 μ.Χ., και απεστάλη ad Maximum p(raefectum) u(rbi) (δηλ. της Ρώμης). Επειδή ο praefectus urbi του 314 μ.Χ. δεν ονομαζόταν Maximus (αλλά C. Ceionius Rufius Volusianus), ορισμένοι ερευνητές –με βάση το γεγονός ότι ο μόνος κάτοχος του αξιώματος επί Κωνσταντίνου που ονομαζόταν Maximus είναι ο Valerius Maximus Basilius– θεώρησαν ότι το διάταγμα απευθυνόταν σε αυτόν και ότι έπρεπε να χρονολογηθεί στη διάρκεια της θητείας του, δηλ. μεταξύ 1ης Σεπτεμβρίου του 317 και 13ης Σεπτεμβρίου του 323 μ.Χ. Αντίθετα ο T. Barnes («Three Imperial Edicts», *ZPE* 21 [1976] 276) εκθέτει πειστικά, νομίζω, τους λόγους για τους οποίους η αντίφαση μπορεί να αρθεί και να δεχθούμε, διορθώνοντας την επίμαχη φράση σε ad Maximum p(raefectum) p(raetorio), ότι ο Maximus υπήρξε ο praefectus praetorio του Λικίνιου στον οποίο ο τελευταίος διαβίβασε το διάταγμα του Κωνσταντίνου. Για το ζήτημα της χρονολόγησης της κατάργησης της σταυρικής ποινής βλ. επίσης T. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Λονδίνο 1981) 51 και σημ. 83.

123. Η επιγραφή, που βρέθηκε μεταξύ των ετών 1991-1992 στην ανασκαφή του νεκροταφείου της Ευαγγελίστριας (ανασκαφέας Έλλη Πελεκανίδου), φυλάσσεται στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού με τον αριθμό BE 177 (ΑΓ 2856) και δημοσιεύθηκε από την Αντιγόνη

- [Μημόριον Γ]λαύκας. Ἐνθα κατά-
 [κειται Μ]αρία, μη(νι) Ἰανουαρίου
 [ἰνδ(ικτιῶνος) θ' ἡμ(έρα) c. 1-2] ὑ(πα)τ(εία) Φλ(αβίων) Ἰορδάνο(υ)
 4 [καὶ Σεβήρο]υ τῶν λαμ(προτάτων) (ἡ)μ(ῶν). ☩

Το σχετικό με τη χρονολόγηση της επιγραφής χωρίο χρήζει βελτιώσεων. Συγκεκριμένα, ακόμη και αν ακολουθώντας κανείς την εκδότρια, συμπλήρωνε τα 8-9 ελλείποντα γράμματα¹²⁴ του τρίτου στίχου με το σχήμα «μηνι + όνομα μήνα + αριθμητικό (= ημέρας του μήνα) + ἰνδ(ικτιῶνος) + αριθμητικό (της ἰνδικτιῶνος) + ἡμέρα + αριθμητικό (= ημέρας της εβδομάδας) + ὑπατεία κλπ.» –για το οποίο υπάρχει ένα και μοναδικό παράδειγμα στις επιγραφές της πόλης¹²⁵ αντί του πιο αναμενόμενου «μηνι + όνομα μήνα + αριθμητικό (= ημέρας του μήνα) + ἡμέρα + αριθμητικό (= ημέρας της εβδομάδας) + ἰνδ(ικτιῶνος) + αριθμητικό (της ἰνδικτιῶνος) + ὑπατεία κλπ.»¹²⁶ ή του ακόμη απλούστερου χωρίς τη λέξη ἡμέρα και αριθμητικό για τη δήλωση της ημέρας της εβδομάδας,¹²⁷ θα πρέπει στον τρίτο στίχο να προβλεφθεῖ χώρος για 1-2 γράμματα για την ημέρα του Ἰανουαρίου κατά την οποία συνέβη το γεγονός (αντίθετα μετά τη λέξη ἡμέρα χρειάζεται ένα μόνο κενό).¹²⁸ Σε ό,τι αφορά, εξάλλου, την τελευταία λέξη του στίχου που παραδίδεται στην πέτρα με τη συντομογραφία ΛΑΝΜΜ, αν και η συντομογραφία είναι μέχρι στιγμῆς αμάρτυρη στις χριστιανικές επιγραφές της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα, αυτή θα πρέπει να αναλυθεῖ απλά ως λαμ(προτάτων), επειδή με το

Τζιτζιμπάση, «Επιτύμβιες επιγραφές από τη συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού», *Τεκμήρια* 9 (2008) 197, αρ. 9 και εικ. 9.

124. Υπολογισμός με βάση τις ασφαλείς συμπληρώσεις του πρώτου και δεύτερου στίχου.

125. Βλ. Feissel, *Recueil* αρ. 133, στ. 2-5: [.c. 5. ἀνε]παύσατο ὁ αὐτὸς θεοφιλ(έστατος) διάκ(νος) Ἀνδρέας / [μη(νι) ..c. 7..]ε' ἰνδ(ικτιῶνος) ι' ἡμ(έρα) γ' δεῖς μ(ετὰ) τὴν ὑπ(ατεῖαν) Φλ(αβίων) Λαμπαδίου / [κ(αὶ) Ὀρέστου] τῶν μεγαλοπρ(επεστάτων).

126. Βλ. ενδεικτικά το παράδειγμα από τη Θεσσαλονίκη Feissel, *Recueil* αρ. 135, στ. 4-5: μῆ(νι) Νοεμβρίου κα' ἡμ(έρα) δ' ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ' / [ὑπ(ατεῖα)] Φλ(αβίου) Βιλισαρίου τοῦ μεγαλοπρ[επ(εστάτου)].

127. Για παραδείγματα αυτού του είδους της χρονολόγησης σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης βλ. ενδεικτικά Feissel, *Recueil* αρ. 132, 158 και 177.

128. Εάν η επιγραφή χρονολογούνταν μόνον με μήνα, ημέρα μήνα και ἰνδικτιῶνα, ο χώρος των οκτώ έως εννέα γραμμάτων θα μπορούσε να καλυφθεῖ με τη μεταγραφή του αριθμητικού θ' της ἰνδικτιῶνος, δηλ. στο λίθο θα υπήρχε το εξής κείμενο: μηνι Ἰανουαρίου / .ca. 1-2., ἰνδ(ικτιῶνος) (με συντομογραφία) ἐνάτης κλπ.

επίθετο κλείνει η προαναφερθείσα χρονολογική φόρμουλα.¹²⁹ Τούτο συμβαίνει λ.χ. στις επιτύμβιες επιγραφές του επαρχικού Μαρτίνου και του Αντωνίνου, των ετών 525 και 535 μ.Χ. αντίστοιχα από τη Θεσσαλονίκη, όπου διαβάζουμε στους στίχους 8-10: κζ' ἰνδ(ικτιῶνος) γ' ὑπατε]ία Φλ[(αβίων) Φιλο]/ξένο[υ καὶ Π]ρόβου [τῶν λαμ]/προτάτων.¹³⁰ Τα παραδείγματα –τα οποία δεν αφορούν μόνον χρονολόγηση επιτυμβίων ούτε προέρχονται αποκλειστικά από τη Μακεδονία– θα μπορούσαν να πολλαπλασιασθούν.¹³¹ Συνεπώς η επιγραφή αναγνωστέα ως εξής:

[Μημόριον Γ]λαύκας. Ἐνθα κατὰ-
[κειται Μα]ρία, μη(νι) Ἰανουαρίου
[ca. 1-2. ἰνδ(ικτιῶνος) θ' ἡμ(έρα) .] ὑ(πα)τ(εία) Φλ(αβίων) Ἰορδάνου
4 [καὶ Σεβήρο]υ τῶν λαμ(προτάτων). ☩
*

26. Το επιτύμβιο της Νεμετρωνίας Θεσσαλῶς (SEG 56 [2006] 791 – εικ. 26)

Στη βιβλιοκρισία του για το βιβλίο μου *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* στο περιοδικό *Gnomon*, ο J. Bartels παρατηρεῖ δικαιολογημένα ὅτι το ὄνομα του αναθέτη της επιτύμβιας πλάκας κάποιας Νεμετρωνίας Θεσσαλῶς¹³² στους δύο πρώτους στίχους ἔχει διαβασθεῖ εσφαλμένα ὡς Αὐρήλιος Ῥούφ/ος Σωσίπατρος. Αντ' αὐτοῦ προτείνει τη συμπλήρωση Αὐρήλιος Ῥούφ[ι]/ος Σωσίπατρος. Καθὼς το ὄνομα Ῥούφιος δὲν μαρτυρεῖται στις επιγραφές της Θεσσαλονίκης και ὑπάρχει χώρος στην επιγραφή για δύο γράμματα, θα πρότεινα τη συμπλήρωση του μαρτυρημένου σε αρκετές

129. Ενδεχομένως η εκδότρια να κατέληξε στην ἀνάλυση λαμπροτάτων ἡμῶν ἐπιρροασμένη ἀπὸ περιπτώσεις ὅπου τὴν ὑπατεία ἐνὸς ἔτους ἀσκεῖ κάποιος αυτοκράτορας, ὁπότε ἡ διατύπωση τῆς χρονολογικῆς φόρμουλας εἶναι λ.χ. τοῦ δεσπότη(του) ἡμῶν Φλαβίου Ἀναστασίου, βλ. Feissel, *Recueil* αρ. 64 (Βέροια).

130. Βλ. Feissel, *Recueil* αρ. 134.

131. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές SEG 36 [1986] 876 ἀπὸ τὶς Συρακοῦσες (τοῦ 428 μ.Χ.) καὶ SEG 30 [1980] 861 ἀπὸ τὸ Ρήγιο (τοῦ 530 μ.Χ.). Στὴν τελευταία ἐπιγραφή ὑπάρχει συντομογραφία ἀνάλογη τῆς σχολιαζόμενης ἐδῶ στὸς στίχους 6-8: ὑπ[ατ]ί/α Φλ<λ>(αβίων) Ὀ[ρέστου] / καὶ Λαμπαδίου κλπ. Βλ. ἐπίσης τὴν χρονολόγηση τοῦ θεμελίου τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὴ Χαλκηδόνα, *I.Kalchedon* 22: σὺν θ(ε)ῶ ἀπετέθη τὰ θε/μέλια τοῦ μαρ/τυρίου τοῦ ἁγίου Χρισ/τοφόρου ἰνδ(ικτιῶνι) γ', μη(νι) Μαίῳ, με/τὰ τὴν ὑπατίαν Πρωτογέ/νους καὶ Ἀστυρίου τῶν λαμ/προ(τάτων).

132. ΓΙΑ ΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ βλ. Νίγδελις, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια* 289, αρ. 7 καὶ εικ. 60 (*AnnÉpigr* 2006, 1299· O. Salomies, *Arctos* 41 [2007] 143· J. Bartels, *Gnomon* 82 [2010] 618· SEG 56 [2006] 791).

επιγραφές της πόλης ονόματος γένους Ύφρυος.¹³³ Παλαιός Ρωμαίος πολίτης ο ίδιος ή οι πρόγονοί του ή ο κύριός του, αν επρόκειτο για απελεύθερο, καθίσταται τώρα πιθανόν –χάρη στην ανάγνωση του δευτέρου ονόματος γένους– ότι πήρε ή πήραν το όνομα γένους Αύρηλιος τιμητικά μετά την *Constitutio Antoniniana*.

*

27. Το επιτύμβιο του Ζωσά (ΚΓΛΑΜΘ III, 231-232, αρ. 557 – εικ. 27)

Στον πρόσφατα δημοσιευμένο τρίτο τόμο των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου της Θεσσαλονίκης φιλοξενείται επιτύμβια επιγραφή άγνωστης προέλευσης που φυλάσσεται στο Μουσείο.¹³⁴ Η επιγραφή χαρακτηρίζεται εσφαλμένα ως στήλη, ενώ πρόκειται για βωμό που είναι κομμένος καθ' ύψος και χρησιμοποιημένος για δεύτερη φορά. Το κείμενο που φέρει μεταγράφεται από την εκδότρια ως εξής: Νείκη Ζώα¹³⁵ / τῷ ἰδίῳ ἀνδρὶ μνείας χάριν. Η μεταγραφή αυτή νοσεί, εφόσον ο βωμός ανατίθεται από κάποια Νίκη στον άνδρα της και, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν παραδίδεται στις ελληνικές επιγραφές αρσενικό όνομα Ζώας.¹³⁶ Προσεκτικότερη παρατήρηση δείχνει στο πάνω μέρος του ωμέγα απόληξη μιας κεραίας με έντονο ακρέμονα. Κατά συνέπεια θα πρέπει να διορθώσουμε τον πρώτο στίχο σε Νείκη Ζωσᾶ. Το ανδρικό όνομα Ζωσᾶς τεκμηριώνεται αθρόα στις επιγραφές των πόλεων της Μακεδονίας συμπεριλαμβανομένης και της Θεσσαλονίκης.¹³⁷ Ένα άλλο ενδεχόμενο θα ήταν το όνομα του νεκρού άνδρα να υπήρχε στο άνω απολεσθέν τμήμα της ταινίας του βωμού και η σύζυγος να δήλωνε ότι κατασκεύασε το μνημείο εν ζωή (ζῶσα) αλλά, καθώς δεν είναι βέβαιο ότι υπήρχε εκεί επιγραφή, προτιμητέα η πρώτη λύση.

*

28. Τιμητικός βωμός του Φλαβίου Κλαυδίου Μένωνος και του Στρυμονίου (SEG 52 [2002] 625 και IG X 2.1, 168 – εικ. 28α-β)

Στη γνωστή μονογραφία της Πολυξένης Αδάμ-Βελένη για τους τιμητικούς και ταφικούς βωμούς των δύο μεγάλων πόλεων της Μακεδονίας, της Θεσσαλονίκης και της Βέροιας, δημοσιεύεται αυτοτελώς ένα θραύσμα τιμητικού βωμού της

133. Βλ. Tatakis, *Roman Presence* αρ. 513.1-3.

134. Βλ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, «Επιτύμβια στήλη με παράσταση ιππέα», στο ΚΓΛΑΜΘ III 231-232, αρ. 557, εικ. 1673.

135. Στο λίθο παραδίδεται ΖΩΑ.

136. Το όνομα Ζώα μαρτυρείται μόνον ως γυναικείο, βλ. την επιγραφή που προέρχεται μάλλον από το Βυζάντιο, περίπου του 100 π.Χ., *I.Byzantion* 343 (Ζώα Μηνίου, χάρη)· πρβλ. το οικείο λήμμα του LGPN IV.

137. Για την επιγραφική τεκμηρίωση του ονόματος βλ. LGPN IV, λ. Ζωσᾶς.

πρώτης που φυλάσσεται σήμερα στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο της Θεσσαλονίκης (βλ. εικ. 28α).¹³⁸ Η εκδότρια δημοσιεύει το παρακάτω κείμενο, το οποίο επαναδημοσίευσε με διορθώσεις ο εκδότης του *SEG*, Άγγ. Χανιώτης:¹³⁹

 -----A
 ἐν τῷ σπε'
 σεβ' ἔτει.

Στ. 1 A Βελένη, A Chaniotis || Στ. 2 ἐν τῷ σπε' Βελένη, με επιφυλάξεις Chaniotis || Στ. 3 ἔτει Βελένη, Chaniotis.

Το «θραύσμα» δεν είναι ούτε θραύσμα ούτε πολύ περισσότερο άγνωστης προέλευσης. Στην πραγματικότητα πρόκειται για το κάτω τμήμα του ορθοστάτη και τη σφυροκοπημένη βάση ενός βωμού που είχε ιδρύσει η Θεσσαλονίκη προς τιμήν του Φλαβίου Κλαυδίου Μένωνος, τοῦ καὶ Στρυμονίου, μετά το τέλος των εφηβικών του καθηκόντων το 258/9 μ.Χ., οπότε και διετέλεσε εφήβαρχος, ιερεύς και αγωνοθέτης της τοπικής λατρείας του θεού Φούλβου. Το άλλο μεγαλύτερο τμήμα του βωμού, από το οποίο παίρνουμε τις παραπάνω πληροφορίες, φυλάσσεται και αυτό στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο και δημοσιεύεται επίσης από τη Βελένη (βλ. εικ. 28β).¹⁴⁰ Ο βωμός αυτός ανήκει σε μια σειρά ομοειδών τιμητικών βωμών ιερών του θεού Φούλβου και δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά από το Στρατή Πελεκίδη με φωτογραφία που απεικονίζει και τα δύο τμήματά του ενωμένα.¹⁴¹ Μετά από χρόνια συμπεριελήφθη από τον Charles Edson με μικρές βελτιώσεις στο επιγραφικό σύνταγμα της πόλης.¹⁴² Οι αναγνώσεις τους και η χρονολόγηση του μνημείου το 258/9 μ.Χ. ισχύουν ακόμη.

Παντελής Μ. Νίγδελης
 Καθηγητής Αρχαίας Ιστορίας
 Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας Α.Π.Θ.
pnigdeli@hist.auth.gr

138. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 105), 161, αρ. 70, πίν. 57.

139. *SEG* 52 [2002] 625.

140. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 105), 156, αρ. 59, πίν. 54.

141. Σ. Πελεκίδη, *Από την πολιτεία και την κοινωνία της αρχαίας Θεσσαλονίκης (Επιγραφική μελέτη)* (Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Παράρτημα του Δευτέρου Τόμου της ΕΕΦΣΘ, Θεσσαλονίκη 1934) 66, αρ. 24, εικ. 31.

142. *IG* X 2.1, 168.

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Summary

This article contains corrections, restorations and comments concerning various inscriptions of Thessaloniki and its territory that appeared in dispersed publications following Ch. Edson's edition of *IG X 2.1 (Inscriptiones Thessalonicae et viciniae)* in 1972.

Εικ. 1

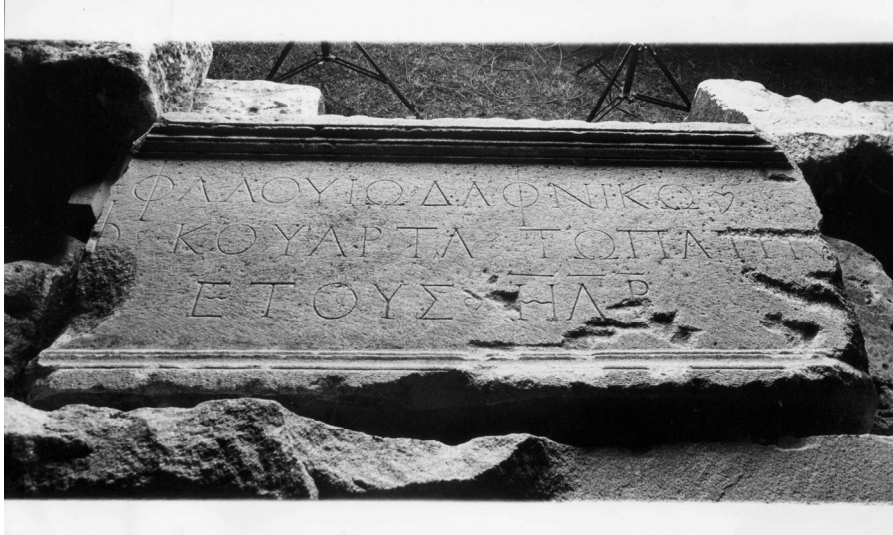
Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

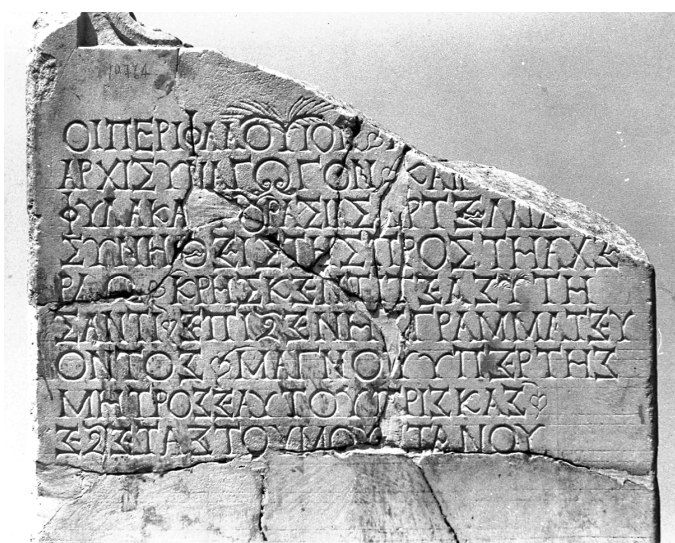
Εικ. 5α

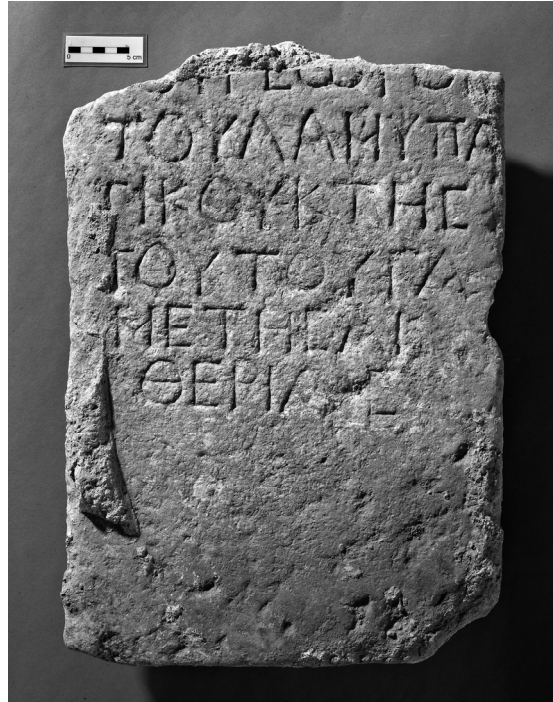
Εικ. 5β

Εικ. 6

Εικ. 7

Εικ. 8α

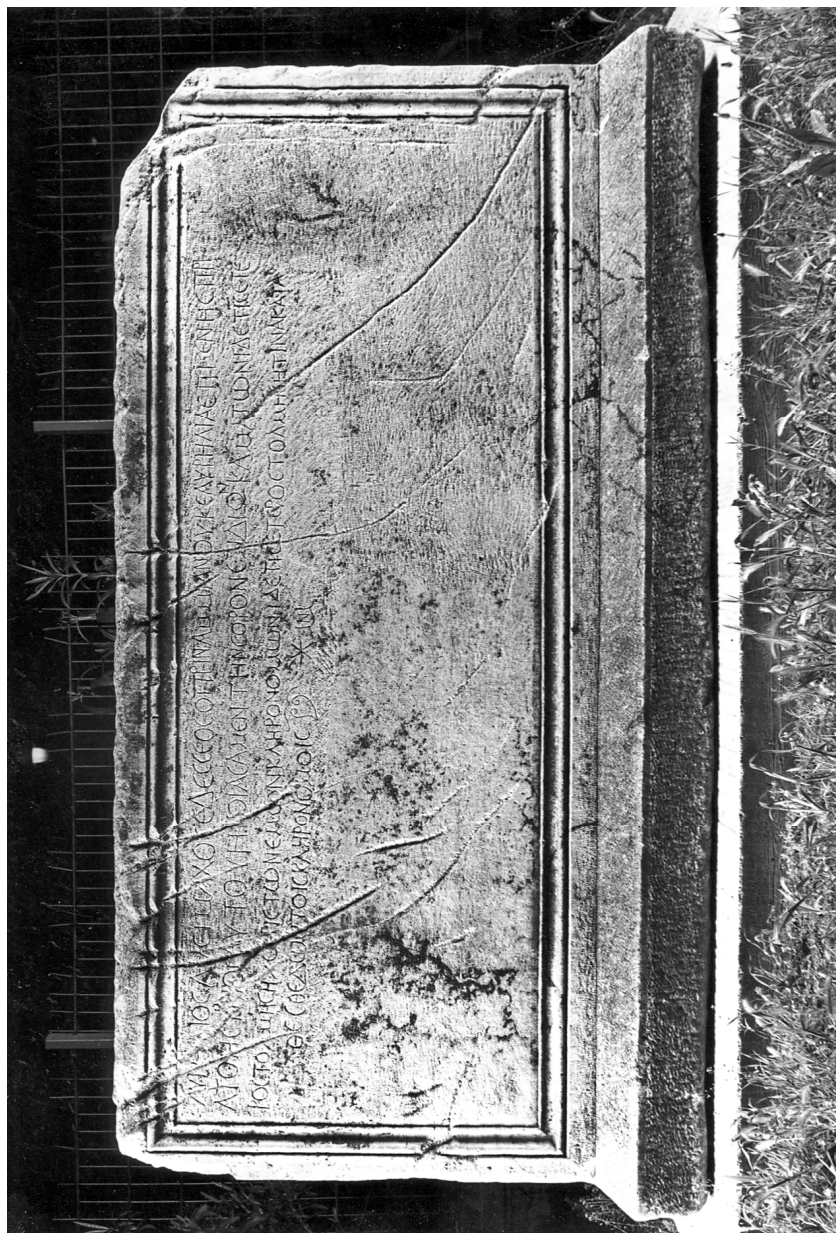
Εικ. 8β, λεπτομέρεια

Εικ. 9

Εικ. 10

Εικ. 12

Εικ. 11

Εικ. 13

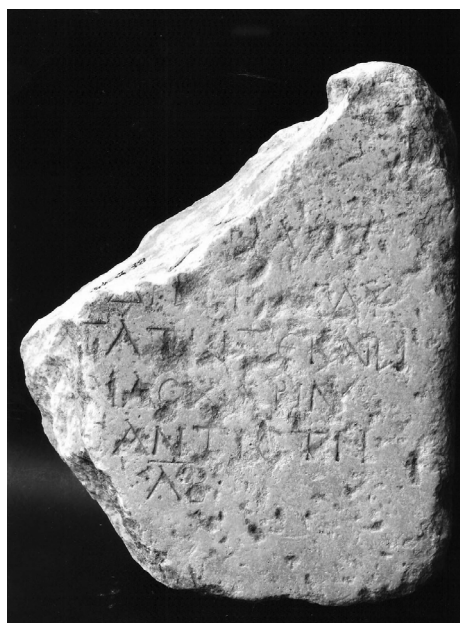
Εικ. 14

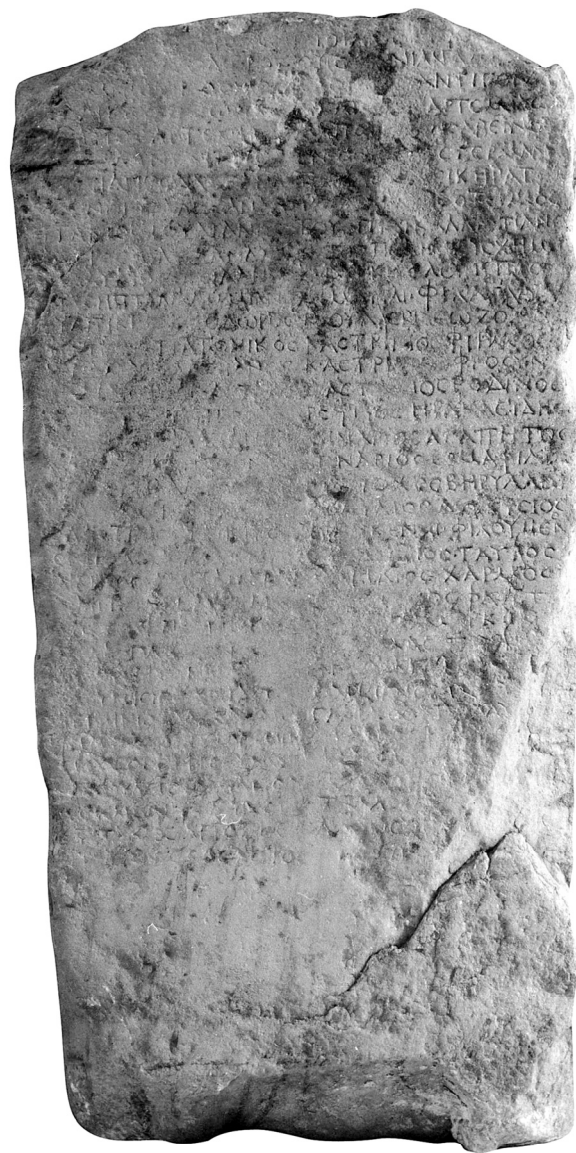
Εικ. 15

Εικ. 16

Εικ. 17

Εικ. 18

Εικ. 19

Εικ. 20

Εικ. 21

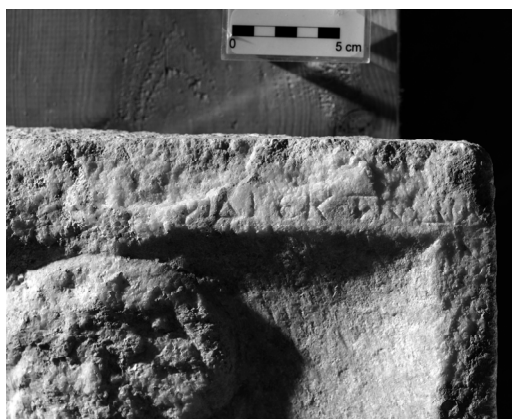
Εικ. 22

Εικ. 23

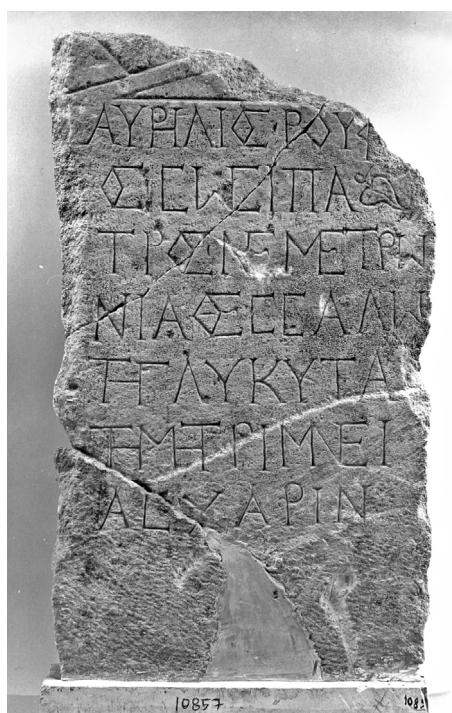
Εικ. 24α

Εικ. 24β, λεπτομέρεια

Εικ. 25

Εικ. 26

Εικ. 27

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Μ. ΝΙΓΔΕΛΗΣ

Εικ. 28α, κάτω τμήμα

Εικ. 28β, άνω τμήμα